

КЫРГЫЗ – ТҮРК «МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИ

КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ

ТУРКОЛОГИЯ БАГЫТЫ

**ТЕМА: КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЭТНОМАДАНИЯТЫНЫН
СОВЕТ ДООРУНДАГЫ АБАЛЫ ЧЫҢГЫЗ
АЙТМАТОВДУН КӨРКӨМ ИЛИКТӨӨСҮНДӨ**

(МАГИСТРДИК ДИССЕРТАЦИЯ)

Аида СМАИЛОВА

Илимий жетекчиси: Проф., Док. Лайли ҮКҮБАЕВА

БИШКЕК 2011

КЫРГЫЗ – ТҮРК «МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИ

КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ

ТУРКОЛОГИЯ БАГЫТЫ

**ТЕМА: КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЭТНОМАДАНИЯТЫНЫН
СОВЕТ ДООРУНДАГЫ АБАЛЫ ЧЫҢГЫЗ
АЙТМАТОВДУН КӨРКӨМ ИЛИКТӨӨСҮНДӨ**

(МАГИСТРДИК ДИССЕРТАЦИЯ)

Аида СМАИЛОВА

Илимий жетекчиси: Проф., Док. Лайли ҮКҮБАЕВА

БИШКЕК 2011

ПЛАГИАТ ЖАСАЛБАГАНДЫГЫ ТУУРАЛУУ БИЛДИРҮҮЛӨР

Мен бул эмгекте алынган бардык материалдарды академиялык жана этикалык эрежелерге ылайык колдондум. Тагыраак айтканда бул эмгекте колдонулган, бирок мага тиешелүү болбогон маалыматтардын бардыгын шилтемеде так көрсөттүм жана эч кайсы жерден плагиат жасалбагандыгына ынандырып кетким келет.

Аты, жөнү: Аида Смаилова

Колу:

Датасы: 10. 05. 2011

İNTİHAL YAPILMADIĞINI BELİRTEN İFADE

Ben bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallara göre aldığımı ve sunduğumu belirtiyorum. Bu çalışmaya özgün olmadan kullandığım bütün materyal ve bilgilere akademik ve etik kurallara göre gereğince atıfta bulunduğumu ve hiç bir şekilde intihal yapmadığımı açıkça bildiriyorum.

Adı, soyadı: Aida Smailova

İmzası:

Tarihi: 10. 05. 2011

Өзөк

Даярдаган: Аида Смаилова

Университет: Кыргыз – Түрк «Манас» Университети

Багыты: Түркология / Адабият

Иштин сыпаты: Магистрдик диссертация

Беттердин саны: xii + 113 бет

Бүтүрүү датасы: 27. 05. 2011

Илимий жетекчиси: Проф., Док. Лайли Үкүбаева

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЭТНОМАДАНИЯТЫНЫН СОВЕТ ДООРУНДАГЫ АБАЛЫ ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН КӨРКӨМ ИЛИКТӨӨСҮНДӨ

Биздин «Кыргыз элинин этномаданиятынын совет доорундагы абалы Чыңгыз Айтматовдун көркөм иликтөөсүндө» деген темадагы магистрдик илимий диссертациябыз адабият таануу илиминде аз иликтенген проблемалардын бири болгон каада - салт маселесинин совет доорундагы абалын жана советтик идеологиянын каада - салт, үрп - адаттарыбызга тийгизген таасирин анализдөөгө багытталган.

Диссертацияда кыргыз элинин каада- салт, үрп - адаттарынын совет доорундагы абалын айтматовдук көркөм интерпретациялоо тууралуу конкреттүү маселе биринчи жолу илимий объектиге алынып, жазуучунун чыгармалары комплекстүү түрдө көркөм иликтенди.

Изилдөөдө Ч. Айтматовдун чыгармаларында чагылдырылган этномаданият маселелери диссертациябыздын темасына жакын болгон илимий эмгектер жана этномаданият (каада – салт, үрп - адат) тууралуу жазылган башка илимий эмгектер, макалалар менен биргеликте каралып, жеке изилдөөчүлүк баамыбызда анализденди. Мындан сырткары Айтматовдун ушул маселе туурасында берген маектери, макалалары да ылайыгына жараша колдонулду.

Кыргыз элинин каада - салт, үрп - адаттарынын совет доорундагы абалынын жазуучу тарабынан иликтениши бул илимий иште эки бөлүмгө бөлүнүп каралды.

Биринчи бөлүмдө жазуучунун аңгеме, повесттериндеги этномаданият маселесинин көркөм иликтениши анализге алынат. Бул бөлүм төрт пункттан турат. Биринчи пунктта эң алгач этномаданияттын элементи катары каралган каада – салт, үрп – адаттын Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында ээлеген орду тууралуу сөз болот. Экинчи пунктта болсо Советтик доордун келиши менен кыргыз элинин эски салт – санааларындагы болгон жаңыланууларды жазуучу кандай иликтеген жана кайсы чыгармасында кандай чагылдырып бергендиги тууралуу изилдөө жүргүзүлөт. Үчүнчү пунктта болсо каада – салттын Совет доорунда элдин арасында дале колдонулушу же болбосо улуттук каада – салттын сакталышына болгон аракет Айтматовдун чыгармаларында кандай чагылдырылганына байкоо жүргүзүлөт. Ал эми төртүнчү пунктта каада – салт, үрп – адаттардын Совет мезгилинде кыйрашынын жазуучунун «Гүлсарат» жана «Ак кеме» повесттеринде чагылдырылышы тууралуу илимий иликтөө жүргүзүлөт. Мында Советтик идеологиянын таасиринен улам улуттук каада – салттын баркы кетип, унутулуп баратышы жогоруда аты аталган эки повесттин алкагында иликтенип, андагы каармандардын образдары аркылуу ачылып берилет.

Ал эми экинчи бөлүмдө болсо жазуучунун романдарынын ичинен көлөмү жана ички мазмуну боюнча Совет доорундагы этномаданият абалды реалдуу, таамай ачып берген «Кылым карытар бир күн» романына кенен иликтөө жүргүзүлөт.

Ачкыч сөздөр: Ч. Айтматов, каада – салт, үрп – адат, советтик доор, орусташуу, маңкуртчулук.

Öz

Hazırlayan: Aida Smailova

Üniversitesi: Kırgız – Türk «Manas» Üniversitesi

Alanı: Türkoloji / Edebiyat

Tezin niteliği: Yüksek Lisans Tezi

Sayfa sayısı: xii + 113 sayfa

Mezuniyet tarihi: 27. 05. 2011

Tez danışmanı: Prof., Dok. Layli Ükübayeva

KIRGIZ HALKININ ETNOKÜLTÜREL YAPISININ SOVYET DÖNEMİNDEKİ DURUMU VE CENGİZ AYTMATOV’UN ESERLERİNE YANSIMASI

Bizim «Kırgız Halkının Etnokültürel Yapısının Sovyet Dönemindeki Durumu ve Cengiz Aytmatov’un Eserlerine Yansıması» adlı yüksek lisans derecesindeki çalışmamız edebiyatta çok az araştırılmış problemlerden birisi olan – gelenek – görenek ve adet meselesinin Sovyet dönemindeki durumuna ve Sovyet ideolojisinin onların üzerindeki tesirlerine analiz yapmayı amaçlamıştır.

Çalışmada Kırgızların etnik ve kültürel durumunun Sovyet dönemindeki durumunun Aytmatov ile yorumlanışı hakkında belirli mesele ilk defa ele alınarak yazarın eserleri kapsamlı olarak araştırılmıştır.

Çalışmamızda Cengiz Aytmatov’un eserlerinde yansıtılmış olan etnik ve kültürel meseleler konumuzun çerçevesinde olan ve gelenek - görenek ve adetler hakkında yazılmış olan diğer bilimsel çalışmalar ile beraber incelenerek özel araştırmacılık fikrimizce incelenmiştir. Bundan başka Aytmatov’un kendisinin de bu mesele hakkındaki konuşma, mülakatları ve makaleleri de yararlanılmıştır.

Bu yüksek lisans çalışmamız iki bölüme ayrılarak araştırılmıştır. Birinci bölümde Kırgızların etnik ve kültürel meseleleri onun kısa ve uzun hikayelerinin

örnekleri ile araştırılmıştır. Bu bölüm 4 maddeye ayrılarak incelenmiştir. Birinci maddede gelenek, görenek ve adetlerin Cengiz Aytmatov'un hayatındaki ve yazarlığındaki önemi hakkında inceleme yapılmıştır. İkinci maddede ise Sovyetler Dönemiyle Kırgızların gelenek ve göreneklerinde olan yenilikleri yazarın nasıl araştırdığı ve hangi hikayelerinde nasıl yansıtmış olduğu incelendi. Bu bölümün üçüncü maddesinde ise Sovyet Döneminde gelenek, göreneklerin halk tarafından hala kullanmış olduğu veya milli geleneklerimizi halkın koruma çabaları Aytmatov'un eserlerinde nasıl yansıtılmış olduğu hakkında eleştiri yapılmıştır. Dördüncü maddede ise Sovyet ideolojisinin tesiriyle milli gelenek, görenek ve adetlerimizin değerini kaybederek unutulmaya yol tutması yazarın 'Elveda, Gülsarı' ve 'Beyaz Gemi' adlı uzun hikayelerinin örnekleriyle araştırılmıştır.

Tezin ikinci bölümünde yazarın 'Gün olur asra bedel' adlı romanındaki Kırgızların etnik ve kültürel durumunun Sovyet dönemndeki halinin yansıtılmasına analiz yapmayı amaçlamıştır ve derin bir edebi inceleme yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Cengiz Aytmatov, gelenek, görenek ve adet, Sovyet dönemi, ruslaşma, mankurtçuluk.

АБСТРАКТ

Подготовила: Аида Смаилова

Университет: Кыргызско – Турецкий Университет «Манас»

Направление: Түркология

Степень работы: Магистерская диссертация

Количество страниц: xii + 113 страница

Дата окончания: 27. 05. 2011

Научный руководитель: Проф., Док. Лайли Үкүбаева

ЭТНОКУЛЬТУРА КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч. АЙТМАТОВА В СОВЕТСКОЕ ВРЕМЯ

Магистерская научная диссертация на тему «Этнокультура кыргызского народа в произведениях Ч. Айтматова в советское время» направлено на исследование влияния советской идеологии на обычаи и обряды также исследование проблем традиций, обычаев и обрядов в советское время, которые являются не достаточно исследованными в литературоведении.

В данной диссертации традиции, обычаи обряды кыргызского народа в советское время впервые рассмотрено объективно и комплексно исследовано с использованием художественной интерпретации Айтматова.

В работе были использованы этнокультурные проблемы которые отражены в произведениях Ч. Айтматова, близкие на тему диссертации, научные работы и другие работы связанные с этнокультурой (традиции, обычаи, оюряды), статьи, а также проанализированы личные научные оценки. Кроме этого были рассмотрены личные интервью с писателем по поводу данной темы, и многие другие статьи.

В этой работе исследование автором традиций, обрядов и обычаев кыргызского народа в советское время было рассмотрено в двух частях.

Первый часть состоит из четырех пунктов. В первом пункте рассмотрено место традиции, обряда и обычая в творчестве Ч. Айтматова. В остальных пунктах этой части дается анализ проблемы художественного исследования этнокультуры в повестях рассказов писателя. Во втором пункте проводится анализ о том как писатель проводил исследование об изменениях в старых обрядах и традициях кыргызского народа с наступлением советского времени и в каких произведениях он это отразил. В третьем пункте проводится оценка о том как Ч. Айтматов в своих произведениях отражал использование старых традиций и обычаев в советское время или же как кыргызский народ пытался сохранить свои традиции и обычаи. А в четвертом пункте проводится научное исследование об исчезновении традиций, обрядов и обычаев и отражение их в таких повестях как «Гульсары» и «Белый пароход». С помощью данных двух конкретных произведений, а точнее с помощью образов персонажей в этих произведениях становится ясно о том как кыргызские традиции и обряды в советское время теряют свою ценность.

Во второй часть работы мы выбрали один роман «И дольше века длится день» Ч. Айтматова, где по своему объему и содержанию конкретно и реально отражает этнокультуру кыргызского народа в советское время.

Ключевые слова: Ч. Айтматов, традиция, обычаи, советское время, обрусение, манкуртизм.

ABSTRACT

Written by: Aida Smailova

University: Kyrghyz - Turkish «Manas» University

Direction: Turkoloji

Work degree: Thesis of magistracy

Quantity of pages: xii + 113 page

Date closed: 27. 05. 2011

Supervisor of studies: The Prof., The Doctor of philoloji Layli Ukubaeva

ETHNICAL AND CULTURAL CONDITION OF KYRGYZ PEOPLE ACCORDING TO THE WORK OF CHYNGYZ AYTMATOV

This work focuses on the analysing of the condition of Kyrgyz tradition and customs during the Soviet time and the consequence affects of Soviet ideology on those traditional values. So the effort specifically based on the research topic called '*Ethnical and Cultural condition of Kyrgyz People according to the work of Chyngyz Aytmatov*'.

In this work, ethnical and cultural condition of Kyrgyz people during the Soviet time interpreted firstly basing on all total works of Chyngyz Aytmatov and conducted detailed research.

The works of Chyngyz Aytmatov and especially the publications on him and his works took into serious consideration and provided personal thought in terms of traditional values, the condition of Kyrgyz tradition and customs and together with these kinds of events. In addition there used widely the conversations, reportages and different interviewings of the mentioned novelst as well.

The current Master dissertation divides into two sections. In the first section, there has been tried to explore ethnical and culturel aspects of Kyrgyz people in the lights of short and long legends, stories among the poeple. In the second part, there has

been tried to analyze ethnical and cultural topics according to the novels of Chyngyz Aytmatov, taking into consideration the era of Soviets. I think the work is up to date, because of the above –mentioned research factors and analyzing of specific cultural aspects as well.

Key words: Chyngyz Aytmatov, tradition, custom, Soviet time, russification, 'mankurtism'.

Алгы сөз

Каада – салт, үрп – адаттар адам баласын төрөлгөндөн баштап, оо дүйнөгө узаганга чейин коштоп келет. А бирок алар жашоо шарттын өзгөрүшү, коомдук ар кандай жагдайлардын ортого чыгышы жана сырткы күчтөрдүн атайын максатталган иш – аракеттеринен улам өзгөрүү, бурмалоолорго учурап калышы анык. Бул албетте табигый түрдө боло туруучу көрүнүш. Бирок каада – салт кандай гана өзгөрүүлөргө учурап, унуткарылууга мажбурланса дагы ал өзүнүн түпкү нугун бузбай сактап кала берет. Себеби байыртадан элдин аң – сезиминде жашап, жашоо – турмушуна сиңип калган ата – баба салтын түп тамырынан жок кылууга эч мүмкүн эмес. Анын сыңары советтик идеологиянын талабына ылайык улуттук баалуулуктар менен кошо элдик салт – санааларды да жок кылууга багытталган иш – аракет өз убагында жемишин берсе дагы, баары бир элдин кан – жанына сиңип калган тилин, каада - салтын элден бүтүндөй ажыратып сала алган эмес. Советтер союзу жоюлгандан кийин ар бир эл эгемендүүлүккө ээ болуп, өзүнүн тилине, тарыхына түп башатына кайрылып, улуттук өзгөчөлүктөрүнө баа берип аздектөөгө өттү. Өзгөчө акыркы жылдары тил, каада – салт маселелери актуалдуу болуп, алардын тегерегинде илимий изилдөө иштери жүргүзүлүүдө. Анын сыңары биз дагы бул маселелерге кайрылып, элибиздин каада – салт, үрп – адаттарынын совет доорундагы абалы адабиятта кандай чагылдырылып, ошол маселелер кандай деңгээлде көтөрүлүп чыкканын анализдеп чыктык.

Советтик доордо көптөгөн акын – жазуучуларыбыз өз чыгармаларында саясаттын дооматтарынан оолакташ үчүн нукура кыргыз элинин турмушун, элдик каада – салттарды үстүрт гана сүрөттөшкөн. Бирок алардан айырмаланып Чыңгыз Айтматов саясаттын таасирине кабылган эмес, ошондуктан анын баа жеткис чыгармалары бүгүнкү күндө да көркөм адабият майданында өзгөчө орунда турат. Айтматов чыгармаларын кыргыз элинин муундан – муунга нечен кылымдан бери келе жаткан руханий маданиятына таянып жазган жана анын чыгармаларынын өзөгүн элдик каада – салттар түзгөн деп ынанымдуу түрдө айта алабыз. Ошондуктан биз илимий ишибизде каада – салт маселелерин адабият чөйрөсүнөн карап, иликтеп көрүүдө атайын Ч. Айтматовдун көркөм дүйнөсүнө кайрылууну чечтик жана бул багытта терең иликтөө жүргүзүүгө жетише алдык.

Бул илимий диссертация бир жылга жакын убакытта жазылды. Ушул бир жыл бою убактысын эч аябай диссертацияны жазууда дайыма колдоо көрсөтүп, ага карата сын көз – карашын, ой – пикирин, кеп - кеңешин берип ар дайым көзөмөлгө алган, адабият чөйрөсүнө аралашуума жол ачкан жана мен үчүн ар тараптан өрнөк болгон илимий жетекчим проф., док. Лайли Үкүбаева эжеге чын көңүлүмдөн ыраазычылыгымды билдирип кетким келет.

Мындан сырткары илимий ишине керектүү болгон адабияттарды жана кеп - кеңешин берип турган Түркология бөлүмүнүн мугалимдер жамаатына жана ошондой эле мени дайыма ар тараптан колдогон жолдошум Бактыбек Исаковго ыраазычылыгымды билдиргим келет.

МАЗМУНУ

Диссертациянын чечим баракчасы.....	
Өзөк.....	iii
Öz.....	v
Абстракт.....	vii
Abstract.....	ix
Алгы сөз.....	xi
Мазмуну.....	xiii
Киришүү.....	1

I БӨЛҮМ

Ч. АЙТМАТОВДУН АҢГЕМЕ, ПОВЕСТТЕРИНДЕ ЭТНОМАДАНИЯТ МАСЕЛЕСИНИН КӨРКӨМ

ИЛИКТЕНИШИ.....	22-76
-----------------	-------

I. 1. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында каада - салт, үрп - адаттын ээлеген орду.....	22
I. 2. Советтик доордо кыргыз элинин эски салт - санааларынын жаңыланышы жазуучунун көркөм иликтөөсүндө.....	30
I. 3. Улуттук салттын совет доорунда сакталышына аракет Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгында.....	46
I. 4. Улуттук каада - салт, үрп - адаттардын совет мезгилинде кыйрашынын жазуучунун «Гүлсарат», «Ак кеме» повесттеринде чагылдырылышы.....	64

II БӨЛҮМ

«КЫЛЫМ КАРЫТАР БИР КҮН» РОМАНЫНДА ЭТНОМАДАНИЯТТЫН СОВЕТ ДООРУНДАГЫ АБАЛЫ Ч. АЙТМАТОВДУН ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫНДА.....	76
Корутунду.....	88
Түркчө мазмуну.....	93
Библиография.....	108

Киришүү

Кыргыз эли этнос болуп калыптангандан бери ар кандай кыйын жолдорду басып отуруп, улутту улут катары тааныта турган өзгөчөлүктөрүнөн, улуттук баалуулуктарынан убактылуу четтетилип, ар кандай кысымдарга да учурап келген. А бирок тээ ата – бабалардан бери келе жаткан, элдин аң – сезимине, кан – жанына сиңип калган улуттук касиеттерди түп тамырынан жулуп, элден биротоло ажыратып салуу албетте мүмкүн эмес. Анткени улуттук өзгөчөлүктөр улуттун жүрөгүндө, рух дүйнөсүндө дайыма жашап, ыңгайлуу шарт келгенче элдин аң – сезиминде сакталып кала берген. Анын сыңары элди ар тараптан кысымга алып, өзүнүн идеологиясын жүргүзгөн советтик доордун күнү бүткөндөн кийин, ар бир улут, ар бир эл тарыхтан өз түп башатын издеп, улуттук баалуулуктарына маани бере баштады. Жана да ушул максатты аркалаган этнология, этнография, этнопедагогика жана этномаданият илимдери өз маанилүүлүгүн дагы да арттырып, өсүп, өнүгө баштады. Ал эми бул илимий диссертацияда мына ошол этномаданият жана совет доорундагы кыргыз элинин этномаданий абалы тууралуу кенен кесири сөз болмокчу.

Этномаданият – «этнос» жана «маданият» деген эки сөздөн куралып, элдин маданияты жөнүдөгү илим деген маанини билдирип турат. Башкача айтканда этномаданият – коомдун өсүп – өнүгүүсүнүн белгилүү бир деңгээлин мүнөздөп көрсөткөн, адам коому тарабынан түзүлгөн материалдык жана руханий баалуулуктардын жыйындысы. Дүйнө жүзүндө ар бир улут өзүнүн материалдык жана рухий дөөлөттөрүнө ээ болуп келген. Материалдык маданият элдин өз жашоосуна өз колу менен шарт түзүүсүнөн пайда болот да, мурас катары укумдан - тукумга берилип, улам доор өткөн сайын эскирип, кайра жаңыланып отурат. Ал эми рухий дөөлөт же рухий байлык дегенибиз улуттун, элдин жашоо - турмушун коштоп, ички сезимден, маданияттан, улутка таандык болгон асылдык сапаттардан, ал элдин жаратылышка болгон мамилесинен жана жашоого болгон көз карашынан пайда болот. Элдин рухий маданияты катары анын динин, уруулук курамын, санжырасын, сөз өнөрүн, тилин, адабиятын, улуттук оюндарын, турмуштук каада - салттарын түшүнөбүз. Демек этномаданият дегенде улуттук өзгөчөлүктөрдү, улуттук баалуулуктарды билебиз. Ал эми өтө кең маанилүү жана

чоң масштабдуу кыргыз элинин этномаданияты бул илимий иште жалпыланып, бүтүн бойдон каралбастан, анын бир катмары катары саналган каада – салт, үрп – адаттарга өзгөчө басым коюлуп, алардын совет доорундагы абалына көркөм адабияттын жардамы менен анализ жүргүзүлөт.

Улуттун улут экендигин билгизип, тааныткан да, башка улуттардан айрымалап, өзгөчөлүгүн көрсөткөн да анын тили, каада – салты, маданияты болуп саналат. Кыргыздардын үрп - адаттары менен каада - салттары мазмуну боюнча бай жана татаал этномаданий комплекс болуп саналат. Кыргыздын улуттук каада - салты - турмуштук ар кандай кырдаалдарда колдонулуп, кылымдар бою калыптанган, атадан балага, укумдан тукумга берилип келе жаткан элибиздин өзүнө гана таандык болгон асылдык сапаттары, руханий дөөлөтү. Кыргыз элинин турмуштук каада - салттары миндеген жылдарды ичине камтып, байыркы ата - бабалардын рухий дөөлөттөрү улам кийинки муундарга берилип, коомдук - тарыхый мезгилдерге байланыштуу айрымдары унутулуп, айрымдары алымча - кошумчалары менен такталып, толукталып ушул күнгө чейин келип жетти. Элдин аң – сезиминин өсүшү менен улуттун каада – салты байып, жаңыланып, жаңы түр алышы мүмкүн. Ал эми тескерисинче турмушта зыяндуу болгон салттык көрүнүштөр элдин өзүнүн ыктыяры менен колдонуудан чыгарылып, унутулуп калуусу мүмкүн. Бул албетте табигый көрүнүш. А бирок кээ бир убакта башка бир элден түзүлгөн атайын күчтөр, атайын иш – аракеттер тарабынан жергиликтүү элге каада – салтты колдонууга тыюу салынып, алар «эски замандын калдыгы», «зыяндуу, керексиз» делинип атайын унуткарылат. Анын сыңары кыргыз элинин өмүр жолунда орчундуу баскычты ээлеген советтик доордогу советтик идеология улуттарды өзүнүн кылымдап топтогон руханий дөөлөттөрүнөн, башкача айтканда улуттук өзгөчөлүгүнөн, этномаданиятынан ажыратууга багытталган. Убагында ушул маселелер өтө орчундуу болуп, заманыбыздын улуу жазуучусу, даанышманы Чыңгыз Айтматовдун да көңүл борборунда болуп келген. Ал өзгөчө совет доору менен кошо келген этномаданиятыбыздагы өзгөрүү, бурмалоолорду даана көрө билип, ага жараша өз көз карашы, пикирин чыгармаларында берип кеткен. Айтматовдон башка көпчүлүк акын - жазуучуларыбыздын чыгармаларында алар советтик бийликти жактап, советтик доор кыргыз элине маданиятты алып келгендигин, жашообузга

көптөгөн жаңы, жакшы жаңылыктар киргендигин байма – бай жазып, советтик мезгилди идеализациялаган. Ооба, алар бир тарабынан өз убагында чындыкты да жазышкан, а бирок кээде ашкере апыртып да жиберешкен. Бирок алар ошол доордогу өзгөрүү, жаңыланууларга бир жактуу карабай, «медалдын эки тарабы болгондой» эле Советтик мезгилдин бизге кылган пайдалуу жактары менен бирге, элибиздин келечегине тие турган залакаларын да алдын ала көрө билүүлөрү керек эле. Бирок алардын ичинен Советтик мезгилди ар тарабынан ачып берүү жагынан эч кимиси Ч. Айтматовго жете алган эмес. Чыңгыз Айтматов башкалар маани бербеген маселелерге токтолуп, өз мезгилинен бир топ алдыга озуп чыгып, элдин жашоо - турмушун ар тараптан даана, айкын көрө билген. Ошондуктан аны адабиятчы, профессор Лайли Үкүбаеванын айтканындай: «Айтматов - кыргыз эли, кыргыз тарыхы жана кыргыз маданияты үчүн жаны горизонт, жаны доор»¹ десек болот. Анын сыңары Айтматов макталып, жакталып жаткан советтик мезгилди, советтик идеологияны, совет өкмөтүн өз чыгармаларында кыйыр түрүндө, талдап да, сындап да жазган. Ал «Казак окумуштуусу жана жазуучусу Мухтар Ауэзов сыяктуу улуттук өзгөчөлүктөргө атайын өзгөчө маани берген. Бирок муну ачык айкын түрдө эмес, шарттуу - символдор менен түшүндүргөн»². Албетте ошол катаал тоталитардык режимде ошол доордун чыныгы жүзүн ачып, чыгармада түз эле чагылдырып берүү оңой – олтоң болгон эмес. Ошондуктан жазуучу жогоруда айтылып кеткендей улуттук өзгөчөлүктөрүбүздүн кандай абалда калып жаткандыгын, советтик идеологиянын анык жүзүн шарттуу символдор, жашыруун коддор менен табышмактатып чагылдырып берген. Айтматовду өзгөчө сар - санаа кылган нерсе - элдин өзүнүн түп башатынан ажырап баратышы, орус маданиятын идеал тутуп өз элдик маданиятын, каада - салтын, үрп - адатын унутуп, руханий байлыктарынан четтеп орусташып кетиши, өз нукура кыргыздыгын жоготуп башка элге сиңишип баратышы дайыма ойлондуруп келген. Аны жалаң эле кыргыз элинин гана эмес, «түрк элдеринин тили, дини, философиясы, этномаданияты, этнопедагогикасына байланышкан

¹ Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматовдун адабияттагы арымы // Эркин – тоо, -Б.: 2008, № 92 12 – декабрь, 7 – б.

² Якубов А., Муратов А. Жазуучу жана элдик маданият // Заман Кыргызстан, -Б.: 2003, 10 – январь, 9 – б.

бардык маселелер да ар дайым ойлондуруп келген. Жазуучубуз дайыма бул маселелердин оң чечилиши үчүн өмүрүнүн акырына чейин кам көргөн»³.

Ар бир улут, ар бир эл өзүн кылымдардан кылымга улут катары, эл катары сактап кала бериши үчүн тарыхтан өзүнүн түп башатын издеп, улуттук өзгөчөлүктөрүнө баа берип, коргой билиши керек. Азыркы рынок жана ааламдашуу мезгилинде руханий байлыктан да материалдык байлыкты баалагандар, өз этномаданиятыбызды чанып, чет элдин маданиятын туурагандар көбөйүп бараткан коомубузда улут жана улуттук маданий өзгөчөлүктөр тууралуу маселелер абдан актуалдуу болуп жатат десек жаңылышпайбыз. Ошондуктан бул илимий изилдөө ишибизде жогоруда айтылып кеткен актуалдуу маселелерге кайрылып, алар боюнча улуу жазуучубуздун чыгармачылыгына саресеп салууну максат кылдык. Ошол өткөн кылымда совет мезгили алып келген жаңылыктарды өздөрүнө кабыл алып (албетте жаңы, пайдалуу нерселерди кабыл алуу, өздөштүрүү жакшы деңизчи – А.С.), бирок баш оту менен башка элдин кан – жанына сиңип кетүү - өзүнүн кимдигин, башатын жоготуп алуу коркунучун алып келген ошол мезгилде улуу жазуучу өз чыгармалары аркылуу Дөнөнбай кушу сыңары элге кайрылып «Сенин атың кыргыз, сенин улутуң кыргыз, ким экениңди унутпа, тилиңди, тарыхыңды, каада – салтыңды билип жүр» деп зар какшап жаткансыйт. Ал эми азыркы биз жашап жаткан XXI – кылымда элибиздин, айрыкча жаштардын агымы Европаны көздөй агылып, улуттук руханий байлыктан да акча, материалдык байлык негизги орунга коюлуп бара жаткан мезгилде дал ушул Чыңгыз атабыздын акыл - насаатына муктаж болуп турганыбыздай сезилет. Ошондуктан бул илимий иште жазуучунун чыгармаларына кайрадан назар салып, жогоруда аталып кеткен маселелерге байланыштуу чыгармачылык иликтөөлөрүнө терең анализ жүргүзүү менен бирге улуттук баалуулуктарыбызды элге билдирип, сездирип, аларды кийинки муундарга аздектеп калтыруу үчүн эмнелерди кылуу керектигине жоопту анын чыгармаларынан издеп, аларды илимий негизде аныктап кароого аракет кылынмакчы.

Диссертациялык ишибиздин темасы элдик каада – салт, рухий маданиятка байланыштуу болгон соң эң алгач бул түшүнүктөргө кайрылып, алардын маани –

³ Үкүбаева Л. Жогоруда аталган макаласында, 9 – б.

маңызын билип алуу зарылчылыгы туулат. Учурда элибиз каада - салт, үрп - адат деген сөздөрдү туура эмес түшүнүп, туура эмес колдонуп жатканын көрүп - билип жүрөбүз. Ошондуктан ата - бабадан калган салт, үрп - адат, каада деген терминдердин маани - маңызын так билүүбүз парз.

Салт

«Салт» сөзүн жалпылык, туруктуулук⁴ мүнөзгө ээ болгон, улуттук психологияны чагылдырган, элибизде кабыл алынып, калыптанып калган жашоонун, жүрүм - турумдун, адамдардын ортосундагы мамиленин чен өлчөмү, көрсөткүчү катары кароого болот. М: Адам жарык дүйнөгө келгенден тартып, аны менен кош айтышканга чейинки турмушун коштоп жүргөн жашоонун ар кандай кырдаалдарында колдонула турган эрежелери: оозантуу, сүйүнчүлөө, азан чакырып ат коюу, жэнтэк берүү, бешик той өткөрүү, тушоо кесүү, сүннөткө отургузуу, уул үйлөө, кыз узатуу, маркумду акыркы сапарга узатуу ж.б. Аталган ар бир салт өзүнчө аткарылуучу жөрөлгөлөрдөн, ырым-жырымдардан турат.

Салт - укумдан тукумга өтөт. Ал узак убакыт бою сакталуучу коомдук жана маданий мурас элементтери, белгилүү бир коомдук тартип, жүрүм - турум эрежелери, дөөлөттөрү, идеалдары, каадалары жана адаттары. Демек, салтты муундан муунга тынымсыз өтүп, узак мөөнөт бою сакталып келген социалдык мурастын элементи десек да болот. Салт сөзсүз түрдө кайталанып турат. Кайталанбаган нерсе салт боло албайт. Бирок эски көрүнүш жаңы муунда ошол бойдон кайталанбайт. Ал сөзсүз жаңы көрүнүштөр жана жаңы нерселер менен аз да болсо толукталып турат.

Каада

«Каада» термини салтка караганда жекелик мүнөзгө ээ болот да, жогоруда аталган жалпы элдик салттын аткарылышы катары ар бир адамдын ага карата болгон мамилеси менен туюндурулат. Окумуштуу Х. Карасаевдин сөздүгүндө салт, үрп - адат, урмат, атак - даңк, шаан - шөкөт, кадыр - барк⁵ маанилеринде

⁴ Солтонбеков Б. Кылымдарды карыткан кыргыздардын каада салттары -Б.: 2000, 4-б.

берилип, аталган сөздөрдүн ар бири өзүнчө мааниге ээ болгонуна карабай, синоним сөз катары белгиленген. М: Каада билген карысы, ак сакалдуу баарысы. (Манастан), Ал каадасынча колун бооруна алып саламдашты. Коноктор өз каадасы менен узатылды. Бул сүйлөмдөрдө каада сөзү ар кандай мамиленин, жүрүм - турумдун өзүнүн эреже катары калыптанган этикети маанисинде берилип жатат.

Каада - бул салттардын, үрп - адаттардын компаненти болуп саналат. Ар кандай салттар, үрп - адаттар белгилүү бир каадалардан, башкача айтканда, тартип жана эрежелерден турат. Алсак меймандостук кыргыз элинин орчундуу салттарынан болуп саналат. Ал эми мейман күтүүдө, кыз берүүдө ар кандай каадалар колдонулат.

Үрп - адат

Ал эми «үрп - адат» деген сөз каада - салт менен бирге колдонулган учурлар лексиконубузда көп кездешет. Окумуштуу К. К. Юдахин «үрп - адат» деген сөздү «улуттук салттардын жыйындысы»⁶ катары түшүндүрөт. Адатта каада - салт сөзү мурда келет да, үрп - адат каада - салттын бир бөлүгү катары кызмат кылат. Үрп - адат жана каада - салт түшүнүгү көпчүлүк убакта бирдей деңгээлде каралып, анык мааниси ачылбай келет. Бул сөздөр экөө тең улуттук руханий маданиятты түшүндүрүп, окшоштук жактары болгону менен, алардын колдонулуш чөйрөсү жагынан айрымачылыктарды байкоого болот. Бул тууралуу Б.Солтонбеков: «Үрп - адаттын каада - салттан айрымасы – анын конкреттүү, тагыраак мүнөзгө ээ болгондугунда»⁷ дейт. Чындыгында үрп - адат сөзү турмуш - тиричилик, үй - бүлө маселелерин ичине камтып, каада - салттын бөлүгү катары кызмат кылат. Үрп - адат, диний ырым - жырымдар, ата - бабалардан бери турмуш - тиричиликте, күндөлүк өмүр жашоодо колдонулуп келаткан эреже-тартиптердин системасы болуп саналат. Аларга курман айт, орозо айт, кой союу, аластоо, ысырык салуу ж. б. атоого болот. Демек, үрп - адат коомдук психологияга, салт болсо идеялогияга жакын. Каада - салт коомдук мамилелердин негизги принциптерин, муну менен чогуу үрп - адатты, ырым -жырымдарды да өз ичине

⁵ Карасаев Х. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. -Ф.: Мектеп, -1984. 417-б.

⁶Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. -М.: -1985, 325-б.

⁷ Солтонбеков Б. Кылымдарды карыткан кыргыздардын каада-салттары -Б.: -2000, 4- б.

камтыйт. Каада - салт менен үрп - адат экөө тең рухий жана материалдык мамилелердин бардык туруктуу формаларын чагылтат.

Коомдун өнүгүшү жана ага карата элдердин жашоо - шарты, дүйнө таанымы да өнүгүүдө боло тургандыгы табигый көрүнүш. Ошол сыяктуу эле эл арасында колдонулуп жүргөн каада - салттар да жаңыланып, коомдун жана аң сезимдин өсүшүнө, учурдун талабына шайкеш келе тургандай өнүгүү жолунда болот.

Азыр заман жаңыланып, европалык стилде жашоо модага айланып бараткан учурда «эскиден калган калдык» деп салт — санааны чангандар да арабызда жок эмес. Элдин руханий маданияты болуп саналган каада - салттардын турмушубуздан солгундап же таптакыр жоголуп кетиши улуттук белгинин, традициянын жоголуп кетүү коркунучун жаратат. Муну улуу даанышман, жазуучу Ч. Айтматов да байкап: «Жаны нерсе мени, албетте, кубантат. Бирок ошону менен бирге андагы айрым нерселер кээде өкүнүү сезимин пайда кылбай койбойт. Менин айылдаштарым азыр баарысы сабаттуу, техниканы да башкара билишет, мунусу жакшы, бирок бир өкүндүргөн жагы — алар биринчиден, элдин мыкты, алгылыктуу салттарын унутуп баратышат, экинчиден, өздөрүнүн башка элдерге окшобогон ички, кайталангыс маданиятына маани берип аны ар дайым урматтай билишпейт»⁸ деп өкүнүү менен ой бөлүшкөн. Ырасында да азыркы жаңы заманда заманбап өзгөрүүлөрдү кабыл алсак да өзүбүзгө пайдалууларын гана алып, ал эми улуттук салт — санаабызды четке чыгарып салбай, жаңы замандын жаңы өзгөрүштөрү менен айкалыштыра колдонуу биздин пикирибизче максатка ылайыктуу болмок. Анткени ата - бабадан келе жаткан салтты сактоо - аны сыйлагандыкка жатат жана өз элибиздин асыл сапаттарын баалоого үйрөтөт, турмушубузду кооздойт жана жаштардын келечек турмушу тууралуу кам көрүүгө үйрөтөт. Ошондуктан элибиздин кылымдардан бери келе жаткан рухий мурасы катары саналып, башка улуттардан айрымалап, турмушубузга көрк берип, жаш жеткинчектерди тарбиялоодо өз салымын кошуп келе жаткан улуттук этномаданиятыбыз тууралуу илимий негизде иликтөө ишин жүргүзүү ар дайым актуалдуу.

⁸ Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, 8 – том. (Адабиятчы В. Левченко менен болгон маеги). –Б.: 248 – б.

Этномаданият темасынын актуалдуулугу жана изилдениш деңгээли Кыргыз эли советтер союзу жоюлгандан кийин өзүнүн улуттук башатына көбүрөөк көңүл буруп, улуттук тил, тарых, элдик этномаданият, этнопедагогика, этнография жаатына көбүрөөк кайрылып келишти. Өткөн Советтер доорунда да, азыркы демократия жана рынок заманында да бул тармактагы маселелер өтө актуалдуу болуп жатат. Себеби аталардан калган «өткөндү билбеген бүгүнкүнү тааныбайт», «келечекти ойлосоң өткөндү эске сал», «келечекте жаңылбаш үчүн өткөндү өздөштүрүү керек», «ата – бабадан калган нарк – насил – бул жашоонун булагы, багыты», «бутагың сынса сынсын, бирок тамырың үзүлбөсүн», «салттын жолу улук, нарктын жолу ыйык, салты, наркы жок элдин заманасы туюк», «ата конушу – ардак, ата салты - сыймык» деген макал – лакап, учкул сөздөрдө айтылгандай, келечекти ойлоп, элибиздин ким болгонун, анын тилин билип, каада - салты, үрп - адаты, улуттук маданияты, улуттук идеологиясы жана элдик тарбиясына кайрылып алардан үлгү, сабак алып азыркы жаңылыктар менен айкалыштырсак элибиздин, улутубуздун келечеги кең, жаркын жана түбөлүктүү болоор эле. Биз сөз кылып жаткан этномаданият маселелелери ар кайсы мезгилде, ар кайсы муундар тарабынан көтөрүлүп чыгып, анын натыйжасында илимий эмгектер жаралып турган. Анын сыңары төмөндө биз окумуштуу, илимпоз, журналисттердин жазып калтырып кеткен илимий эмгектерине токтолуп өтсөк максатка ылайыктуу болоору анык. Кыргыздардын этномаданиятына кызыгып, илимий эмгектерди жазган окумуштуулардын башында С. М. Абрамзон турат. Ал советтик орус тарыхчысы, тарых илимдеринин доктору болгон, СССРдеги жана Кытайдагы кыргыз урууларын, алардын каада -салттарын кеңири изилдеген. Анын катышуусу менен Кыргызстанда бир катар этнографиялык экспедициялар жүргүзүлгөн. Мына ошол экспедицияларда кыргыздардын тарыхын, маданиятын, каада – салт, үрп – адаттарын да изилдеген. Анын ушундай көп жылдык изилдөөлөрүнүн натыйжасында жаралган илимий эмгектеринин ичинен этномаданият боюнча да материалдарды камтыган эмгектери катары “Кыргыз элинин маданиятынын очерки”⁹, “Кыргыздардын XIX – кылымдын биринчи

жарымындагы социалдык – экономикалык жана маданий түзүлүшү»¹⁰, “Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый – маданий байланыштары»¹¹ деген эмгектерин айтсак болот. Ал этнографиялык материалдардын эң майда деталдарына чейин маани берип чогулткан жана жогорудагы эмгектеринде чагылдырып берип кеткен. Бул эмгектеринде кыргыздардын этнографиялык тармагына, тагыраак айтканда алардын айыл – чарбасы, маданияты, турмуш – тиричилиги, үй – бүлөлүк

мамилелерине, элдик оозеки чыгармачылыгына көңүл бурган. Мындан сырткары кыргыз элинин колдонгон каада – салттарынан да сөз кылган. Бирок анын бул эмгектеринин негизги изилдөө объектиси – кыргыз элин, тарыхын, этнографиясын, каада – салттарын таанытып, маалымат берүү менен гана чектелген.

Ал эми бул маселелер тууралуу жазган кыргыздардын ичинен чыккан этнографтардын бири - Амантур Акматалиев. Ал Сабыр Иптар уулу айткандай: «Кыргыз адеп маданиятынын нукура, асыл таасирин алып, анын бардык өрнөктүү, өрүштүү, нарктуу, салттуу көрүнүштөрүн өнө - боюна толук сиңирип, өзүнүн бүткүл аң – сезимдүү жашоосун, билимин, кажар – күчүн эл тагдыры менен жуурулуштура түшүнүп, сөзү менен да, иши менен да калк кызматын моюбай аркалап келе жаткан ата уулу, эне перзенти десек болот»¹². Акматалиев өмүрүнүн акырына чейин кыргыз элине таандык мейли каада – салт, үрп – адат болсун, мейли элдик тарбия тууралуу болсун, мейли кыргыздын уз – усталары, кол өнөрчүлүгү менен мүнүшкөрлүгү тууралуу болсун, деги койчу кыргыз элине таандык болгон дөөлөттөр, улуттук өзгөчөлүктөр тууралуу далай китептерди жазып, бизге мурас кылып калтырып кетти. Анын китептери азыркы күндөгү өз башатын, кимдигин унутуп бараткан жаштарга руханий азык болуп, аларды

⁹ Абрамзон С. М. Очерк культуры киргизского народа. –Фрунзе.: 1946. -123 стр.

¹⁰¹⁰ Абрамзон С. М. Социально – экономический строй и куль тура киргизов в первой половине XIX века // История Киргизии. –Фрунзе.: 1956. Т.1. С. 202 – 251.

¹¹ Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко – культурные связи. –Л.: 1971. -480 стр.

¹² Сабыр Иптар уулу Аман тур, кыргыз дөөлөтү / Китепте: А. Акматалиев Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. –Б.: «Шам», 2000. –347 б. (баш сөз), 10 – б.

тарбиялоодо бирден – бир булак болооруна шек жок. А. Акматалиев өз кезегинде «Баба салты, эне адеби»¹³, «Кыргыздын кол өнөрчүлүгү»¹⁴, «Кыргыздын уз – усталары»¹⁵, «Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү»¹⁶, «Каада – салт, үрп – адат, адамдык оң – терс сапаттар»¹⁷ деген аталыштагы китептерди жазып, булардан тышкары каада – салт, үрп – адаттардын ар кандай түрлөрү тууралуу сөз козгогон макалаларын гезит беттерине жарыялап кеткен. Ал биздин темабызга тиешелүү болгон каада – салт, үрп – адат тууралуу жазган китептеринде кыргыздардын байыртадан бери колдонуп келген бала төрөлгөндөн баштап маркумду узатууга чейинки колдонулган каада – салт, үрп – адаттарды ийне – жибине чейин жазып кеткен. Алар тууралуу маалымат берип, түшүндүрүп эле койбостон, ата – бабалардан калган өрнөктүү каада – салттарыбыздын кайсынысы унутулуп баратканын, аны кантип кайра колдонууга киргизүүнү жана элибиздин башкалардан өзгөчөлөнгөн руханий дөөлөттөрүн сактап калууну кулагыбызга күмүш сыргадай илип кетти. Акматалиевдин жазган китептери «Кылымдан кылым өтүп, жер бетинде кыргыз калкы сакталып турганча, элдик өнөрдүн мөлтүр булагына суусаган, анын чыныгы таза, тунук жердигине маашырланган урпактар анын жазган китептерине кайра – кайра кайрылып, андан өнөр үчүн гана эмес илим, искусство, маданият, тил үчүн да толгон – токой баалуу маалыматтарды таба береринде шек жок»¹⁸. Акматалиев бул эмгектеринде Абрамзон сыяктуу каада – салт, үрп – адаттарды жалпыга таанытуу, билдирүү катары жазган. Ошондуктан биздин ишибиздин темасына ылайык кыргыз элинин этномаданиятынын совет доорундагы абалы тууралуу маалыматтар бул китептерде дээрлик жокко эсе. Андыктан биздин алып чыккан темабыз кыргыз адабиятында, этнографиясында жаңы тема, жаңы бир маселе десек болот.

Темага байланыштуу дагы бир орус окумуштуусу, этнограф жана түрколог Ф. А. Фиельструптун да эмгектерин айта кетпесек болбойт. Ал өзүнүн илимий жолунда ар кайсы жерге илимий этнографиялык экспедицияларды жүргүзгөн.

¹³ Акматалиев А. Баба салты, эне адеби. –Б.: 1993, -222 б.

¹⁴ Акматалиев А. Кыргыздын кол өнөрчүлүгү. –Б.: 1996

¹⁵ Акматалиев А. Кыргыз мүнүшкөрлүгү. –Б.: 1999

¹⁶ Акматалиев А.Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. –Б.: «Шам», 2000. –347 б.

¹⁷ Акматалиев А. Каада – салт, үрп – адат, адамдык оң – терс сапаттар. –Б.: 2002. –400 б.

¹⁸ Сабыр Иптар уулу Аман тур, кыргыз дөөлөтү / Китепте: А. Акматалиев Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. –Б.: «Шам», 2000. –347 б. (баш сөз), 10 – б.

Мына ошондой экспедициялардын ичинде 1924 – 25 – жылдардын арасында Кыргызстанга жүргүзгөн илимий этнографиялык экспедициясын да кошсок болот. Ал Кыргызстандын Тянь – Шань жана Фергана өрөөндөрүн иликтеп, этнографиялык материалдарды чогулткан. Мына ошол экспедициясынын жемиши катары анын “Из обрядовой жизни кыргызов начала XX века”¹⁹ деген эмгеги кийинчерээк жаралган. Бул китеп кыргыздардын жана башка түрк элдеринин каада – салттарын иликтөөгө багытталып, айрыкча баланын төрөлүшү менен тарбияланышы, үйлөнүү үлпөтү жана сөөктү жерге берүүгө байланыштуу салт – санаа, ырым – жырымдар тууралуу көбүрөөк маалымат берген. Бул эмгек да жогоруда белгиленип кеткен этнографтардын эмгектериндей маалымат берүү түрүндө жазылган. Башкача айтканда Фиельструптун эмгектери кыргыз элинин этномаданиятынын совет доорундагы абалы тууралуу маселелерге дээрлик кайрылган эмес.

Этномаданият тууралуу сөз болуп жаткан соң кыргыз этномаданиятына, адабиятына, фольклоруна чоң салымын кошуп келе жаткан академик Абдылдажан Акматалиев тууралуу да айта кетүү зарыл. Биздин илимий ишибиздин темасына башкача айтканда этномаданиятка байланыштуу анын “Үйлөнүү үлпөт салты жана ыры”, “Балдарга арналган салт жана ырым - жырымдар” сыяктуу эмгектери жаралып, гезит беттерине “Жакшы каада – салт алтын сымал дат баспайт” сыяктуу каада – салт, үрп – адатка байланышкан интервью, маектери жарыяланган. Акматалиев жогорудагы эмгектеринде салыштырма методду колдонуп, каада – салт, үрп – адаттарды түрк элдеринин масштабында карап, алардын көркөм чыгармаларынан иликтеп алып чыккан. Маселен, үйлөнүүгө байланыштуу жана балдарга арналган салт, ырасымдарды өзбек, казак, каракалпак элдеринин ушул тариздеги этнографиялык жөрөлгөлөрүнө салыштырып келип, ынанымдуу салмактуу бүтүмдөрдү жасаган. Ошону менен бирге эле үйлөнүү үлпөтүнүн бардык этабын жана баланын бойго бүткөндөн баштап, төрөлүп, сүннөткө отургузулушуна байланышкан бардык көрүнүштөрүн “Манас” эпосунда, кенже эпостордо, дастандарда, акындар поэзиясында жана жазма адабиятта сүрөттөлүшүн анализдеп чыккан. Ал эми биздин темабызга байланыштуу маанилүү бир ойду агай “Үйлөнүү үлпөт салты

¹⁹ Фиельструп Ф. А. Из обрядовой жизни кыргызов начала XX века. –М.: «Наука». 2002. -300 стр.

жана ыры” деген эмгегинде кыска – нуска айтып кеткен. Мында: “Социалисттик коом элибиздин жашоо – тиричилигин, аң – сезимин түп тамырынан бери өзгөртүп жибергенден улам көпчүлүк салт, үрп – адаттар, ырым – жырымдар эскинин калдыгы катары каралып келди. Кээ бир учурда идеологиянын үстөмдүгүнөн салтка, адаттарга карата мамиле кылууда аша чабуулар болгон. Элдин байыртадан калыптанып келген аң – сезиминдеги түшүнүктөрдү, жашоо – тиричилигиндеги атрибуттарды биротоло түп тамырынан жулуп салууга өтө активдүү чабуул коюлган. Мындай көрүнүштөр элдин эл болуп сакталышы үчүн өз залакасын тийгизбей койгон эмес”²⁰. Бул пикирден улам автордун бул эмгеги каада – салттын Совет доорундагы абалы тууралуу жазылган бир эмгек деген ойго кетпешибиз керек. Бул пикир автордун кириш сөзүндө каада – салттын элдин тарыхый басып өткөн жолунда көп өзгөрүүлөргө дуушар болушуна мисал катары берген пикири десек болот.

Элдик каада – салттар тууралуу дайыма бушайман болуп, гезит беттерине макалаларын байма – бай жарыялап келген, айрыкча каада – салт, үрп – адаттарыбыздагы одоно бурулуштар тууралуу маселелерди көтөрүп чыккандардын бири - Б. Мурзубраимов. Ал элибиздин каада – салт, үрп – адаттары тууралуу макалаларын жазып, гезиттерге билдирүү, сунуштарын жазып турган. Мисалы, ал 1999 – жылы Ошто өткөн илимий конференциянын ачылышында сүйлөгөн сөзүндө каада – салт тууралуу кеп козгоп, бир топ актуалдуу маселелерди көтөрүп чыккан²¹. Ал анда: «Коомдун өнүгүшү менен элдин каада – салты да трансформацияланып келе берген. Көчмөн турмушта ислам дининин таасиринде калыптанган элибиздин салт – санаалары совет мезгилинде да бир топ өзгөрүүлөргө дуушар болгон»²² деп белгилеп келип, кыргыз элинин жаңыга тез көнүүчү, жаңынын оң жактары гана эмес, терс жактарын да бат кабыл алуучу, ийкемдүү менталитетке ээ экендигин, ошондуктан кийинки мезгилдерде, айрыкча совет доорунун акыркы жана эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында айрым «аша чапмайлыкка» кеңири жол берилип кеткенин билдирип кеткен. Ал: «Элет жеринде гана эмес, шаар калкында да байлыкка

²⁰ Акматалиев А. Үйлөнүү үлпөт салты жана ыры // Китепте: Кыргыз адабияты: тарых жана мезгил. –Б.: 2010, 31 – б.

²¹ Мурзубраимов Б. Элдик каада – салттар жана учур / Китепте: Все про Ош... (Материалы научной конференции). –Ош.: 1999, Вып 2. –Б. 80 – 82.

²² Мурзубраимов Б. жогоруда аталган китепте, 80 – б.

менменсингендик, текебердик, өз аброюн көтөрүүчүлүк менен алек болгон айрым инсандардын «жаңы жөрөлгөлөрүн» көрүшкөн намыскөй калкыбыз куру намыс менен атаандашуунун туткунунда калды»²³ деп жаны кейийт. Демек автор бүгүнкү жашообузду жеңилдеткенге жардамы тиймек тургай, кайра аны оорлотуп жаткан элдик айрым салттардын түпкүрүндө адамдарды бири – бирине атаандаштырган сокур намыскөйлүк жаткандыгын туйдуруп жатат. Ушулар туурасында автор ой жүгүртүп, каада – салттардын кээ бир пайдасыз жакка болгон өзгөрүүлөрүн түздөп, туура колдонууну сунуш кылган. Мурзубраимовдун каада – салттын одоно жактарын оңдоого бүт күчүн жумшагандыгын анын гезит бетине жарыялаган «Баба салттарынын бардыгы улукпу»²⁴, «Элдик кааданын кадыры»²⁵ жана «Кудайчынын куржуну толбойт»²⁶ деген макалаларынан жана «Өз салтыбыз өзүбүзгө өбөлгө: Элдик каада – салт жана үрп – адаттарды жөнгө салуу багытындагы автордук жыйнагынан»²⁷ көрө алабыз. Автор бул жыйнак, макалаларында салт тууралуу кененирээк түшүнүк берип, эл ичиндеги аза күтүү, той жөрөлгөлөрү жана үрп – адат каадаларындагы айрым аша чапмайлыктары тууралуу маселелерди көтөрүп, бул маселелердин актуалдуулугу тууралуу, азыркы рынок мезгилинде элдик каада – салттардын пайдалуу жана кээ бир зыяндуу жактары, сарамжалдуулук менен ысырапкорчулук жөнүндө да кеңири сөз кылган. Демек каада – салт кылымдан кылым карытып, бүгүнкү күнгө чейин жетсе да, бир жагы көңүл эргитсе, бир жагы жанды кейиткен көрүнүштөрү менен дайыма ар кандай талаш – тартыштардын объектиси боло берет турбайбы. Ошентип Мурзубраимовдун көтөрүп чыккан каада – салт тууралуу маселелери кыргыз элин кайдыгер калтырбай, Кыргызстандын ар кайсы бурчунан анын салтты жөнгө салуу тууралуу оюн колдогон билдирүү, сунуш – пикирлер гезит беттерине байма – бай басылып турган. Мисалы ошондой макалалардын биринде: «Каада – салт да акыл – эс менен жаңыланууну, жогорку деңгээлде өтүүнү талап этет. Ал эми эски көз караштар, салттын жосунсуз көрүнүштөрү руханий илгерилөөгө, элдин жашоо – жыргалчылыгын түзүүгө кедерги болуп, сөзсүз түрдө

²³ Мурзубраимов Б. жогоруда аталган китепте, 80 – б.

²⁴ Баба салттарынын бардыгы улукпу // Кыргыз Туусу. –Б.: 1997 (21 - февраль), № 23. Б. 4.

²⁵ Элдик кааданын кадыры // Кыргыз Туусу. –Б.: 1999. 16 – 18 – март. №41 – 42. –Б. 6.

²⁶ Кудайчынын куржуну толбойт// Кыргыз туусу. –Б.: 1998. 13 – 15 – январь, -Б. 7.

²⁷ Мурзубраимов Б. Элдик каада – салт жана үрп – адаттарды жөнгө салуу багытындагы автордук жыйнак. –Ош.: 1999. –68 б.

терс таасирин тийгизе берет»²⁸ деген ойлор айтылган. Ооба, карап көрсөк чындап эле экономикалык зыян келтире турган обу жок атаандашуу, эрегишүү, куру намыскөйлүктүн айынан каада – салттарыбызды түпкү негизинен жулуп башка бир нукка салып коюу туура эмес. Ошентип Мурзубраимов азыркы учурдагы каада – салттын абалына кененирээк токтолуп кеткен, бирок каада – салтыбыздын советтер доорундагы ахвалы, андагы саясаттан улам унуткарылып кеткен, колдонуудан чыгарылган каада – салттар, үрп – адаттар тууралуу маселелерге токтолгон эмес. Ал эми Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында аталган маселенин көркөм иликтениши изилдөө предметине дегеле кирбейт.

Көп жыл мугалимдик кызматты аркалаган, комузчу, бир топ темадагы анын ичинде каада – салт, үрп – адат тууралуу да статьялардын ээси Тынай уулу Эсенжан каада – салт тууралуу «Жоокер кыргыз элинин салтынын, үрп – адатынын келип чыгышы жөнүндө баян» деген чакан китебин жарыкка чыгарган²⁹. Бул китебинде кыргыздын салтынын кандайча пайда болгонунан баштап, азыркы мезгилге чейинки далилдер, маалыматтар берилип, салттын түрлөрү жана анын элге жайылышы, кийинки мезгилдерде аларды колдонууда элдин мамилеси тууралуу кенен кесири сөз кылат. Ал «Кыргыз элинин салты кыргыз калкынын мусулман динин кабыл алгандан кийин пайда болгон салт катары белгилүү» дейт да, бирок бул оюна негедир жетиштүү далилдерди бере алган эмес. Ооба, көптөр кыргыз элинин каада – салты, үрп – адатынын түпкү теги мусулман дини менен байланышта деп белгилешет. Себеби элибиз колдонгон салттардын бир тобу мусулман дининин эреже, адаттарына окшошуп кетет. Бул жөнүндө Раззаков атындагы Кыргыз Мамлекеттик Университетинин ага окутуучусу, адабиятчы мугалими К. Т. Алимова: «Кыргыз элинин турмушуна ислам дини тереңдеп кирбесе да, анын каада – салтын, көчмөн маданиятын изилдегенде кандай болбосун исламдын таасирин көрүүгө болот. Ал тургай күнүмдүк жашообузда да исламдын ырым – жырымдары кайталанып турат. Канткен күндө да кыргыз элинин үрп – адаты, каада - салты ислам менен тыгыз байланышта»³⁰ деп белгилеп кеткен. Тынай уулу Эсенжан кээ бир жерден

²⁸ Салтыбызды теске салалы // Кыргыз Туусу. –Б.: 2006, 7 – 10 – апрель, Б. 6.

²⁹ Тынай уулу Эсенжан Жоокер кыргыз элинин салтынын, үрп – адатынын келип чыгышы жөнүндө баян. –Б.: 2000. Б. 55.

³⁰ Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней (материалы научной конференции), -Б.: 2007. -311 стр.

далилдерди жетишсиз деңгээлде берсе да, кыргыз каада – салты, үрп – адатынын түрлөрүн, функцияларын жакшы түшүндүрүп жазып кеткен. Ал жети атаны билүү салты, үйлөнүү, сыйлоо, саламдашуу, ант берүү, аш берүү, конок күтүү, ашар, ыр кесе, ат тергөө, үйдү жасалгалоо сыяктуу ж. б. салттарды ийне – жибине чейин түшүндүрүп берген. Бирок биз ал китептен илимий ишибиздин темасы боюнча маалымат издеп көрсөк, автор мында: «СССРдин убагында салттар, үрп – адаттар аксап, өнүкпөй калды. Себеби эскинин калдыгы деген саясат менен салтты жазган жазуучуларды сен улутчулсуң деп, далай жазуучуларды репрессияга туш кылды. Мына эми кыргыз эли эгемендүү эл болгондон тартып кыргыздын тарыхын этнографиялык жолдор менен илимпоздор таап жаза башташты. Эми өз салтыбызга коркпой – үркпөй кайрылып, салтыбыздын өткөндөгүсүн кийинкилерге билсин деп мен жаздым. Менин бул жазган эмгегим кыргыздын улуттук каада – салтын жайылтууга үндөйт»³¹ деп советтер мезгилиндеги абалды үстүртөн гана белгилеп кеткен.

Булардан сырткары көп жылдан бери журналисттик кесипти аркалаган К. Кошалиев «Аруулук ааламды сактайт»³² деген китебинде кыргыз элинин көөнөрбөс дөөлөттөрү жана жашоо философиясындагы өзгөчөлүктөр, каада – салттар тууралуу кенен – кесири маалымат берип кеткен. Бул китепти окуганда анда кыргыз элинин тарыхы, жашоо – турмушу, салт – санаасы, улуттук баалуулуктары, дүйнө таанымы жана диний ишеними сыяктуу маселелер изилденип, чагылдырылып берилгенине күбө болобуз. Автор мында кыргыз элинин мурдатан эле калыптанган каада – салттары, нарк – насилдери, макал – лакаптары жана диний ишениминдеги мусулманчылык менен болгон окшоштуктарды таамай көрсөтө алган. Демек ал да жогоруда аты аталгандар сыяктуу кыргыз элинин каада – салтынын башатын мусулманчылык менен бирге карайт. Автор: «Жаратылышы жандуу, тынбай агып жаткан турмуштун баардык окуя – көрүнүштөрүнө карата кыргыз эли өзүнө гана таандык, улуу салт – жоболуу, таалим – тартиптерин жараткан»³³ деп келип, баланын төрөлүшүнөн баштап, адамдын оо дүйнөгө сапар алышына чейинки эл арасында колдонулган салт – санаалар, кыргыз элинин философиясы, аксакалдык, үй – бүлө тууралуу,

³¹ Тынай уулу Эсенжан. жогорудагы китебинде, 53 – б.

³² Кошалиев К. Аруулук ааламды сактайт. –Б.: 2007. -312 б.

³³ Кошалиев К. жогорудагы китебинде –Б.: 2007. 123 – б.

нарк – нуска тууралуу, конок күтүү, устукан тартуу, уста – шакирт, бата берүү сыяктуу элибиздин аң – сезимине сиңип калган каада – салттарды таанытуу иретинде жазып калтырган.

Сыңару Алымкулова жогорудагылардан айырмаланып өзүнүн «Кыргыз – Алтай этномаданияты жөнүндө»³⁴ деген макаласында этнографиялык, лингвистикалык жана антропологиялык маалыматтарга караганда кыргыздар өздөрүнүн турпат түзүлүшү жана маданий салт – санаасы боюнча алтайлыктарга, хакастарга, төбөйлөргө, казактарга жана кара калпактарга жакын экендигин билдирип, алардын ортосунда тарыхый, маданий жана этникалык тыгыз байланыш бар экендигине ынандырат.

Ал эми адабиятчы, журналист, жазуучу жана педагогика илимдеринин кандидаты Абдыкерим Муратов этнопедагогикага байланыштуу бир топ эмгектерди жазган. Ошолордун ичинен каада – салт, үрп – адаттар тууралуу, айрыкча биздин илимий ишибиздин темасына жакыныраак болгон ошол каада – салт, үрп – адаттардын Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгында көркөм чагылдырылышын иликтеп чыккан илимий эмгектери бар³⁵. Бирок бир маанилүү деталь – А. Муратов каада – салт, үрп – адаттардын чагылдырылуусун Айтматовдун чыгармаларынан карап, анализдөөдө эң негизги басымды элдик тарбияга (этнопедагогика) таштайт да, изилдөө иши ошонун тегерегинде жүрүп отурат. Ошондуктан китептин аталышынан (Чыңгыз Айтматов – жазуучу - этнопедагог) эле айтылып тургандай бул монография элдик этнопедагогикага багытталган бир илимий эмгек. Бул илимий эмгектин А. Муратовдун монографиясынан дагы бир айырмачылыгы – биз бул ишибизде Муратов сыяктуу каада – салт маселелерин жалпылап карагандан сырткары биз ошол каада – салт,

³⁴ Алымкулова С. Кыргыз – Алтай этномаданияты жөнүндө // Заман Кыргызстан. –Б.: 1993. 1- 15 – июль. 7 – б.

³⁵ Муратов А. Чыңгыз Айтматов – жазуучу – этнопедагог: Монография. КРУИА Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору, -Б.: 2006, -201 б.

Муратов А. Ат этнопедагогикасы Айтматовдо: «Эрте келген турналар» повестинин мисалында – Б.: 2005, -72 б.

Муратов А. «Саманчынын жолу» - кыргыз элинин үй – бүлөлүк тарбиялоо эрежелеринин энциклопедиясы // Кут билим. –Б.: 2007. № 28 (25 - июль), 5 – б., № 46 (14 - декабрь) 10 – б.

Муратов А. Момундун педагогикасы жана анын цивилизация менен согушу же «Ак кеме» повестин кайра окугандан кийин // Кут билим. –Б.: 2006, № 46 (15 - декабрь) 8 – б; № 47 (22 - декабрь) 10 – б; -2007, № 1 (12 - январь) 10 – б.

Муратов А., Якубов А. Жазуучу жана элдик маданият //Заман Кыргызстан, -Б.: 2003. 10 – январь, 9 – б.

үрп - адаттын совет доорундагы абалын илимий иштин башынан аягына чейин кызыл сызык менен чийип өттүк, башкача айтканда ошол доордогу каада – салтты жазуучу кандай көз менен көргөн, кандай баалаган жана чыгармалары аркылуу каада – салттын ошол кездеги ал – акыбалын, андагы орчундуу маселелерди кандай көтөрүп чыккандыгына көбүрөөк басым коюуну максат кылдык.

А. Муратовдон сырткары биздин илимий ишибизге жакыныраак болгон дагы бир илимий иштер - Н. Ыйсаевага таандык³⁶. Ал профессионалдык адабиятта каада – салттардын жазуучулар тарабынан колдонуу чеберчиликтерин изилдөө процесси көз жаздымда таптакыр калып келгендигин айтып, үйлөнүү үлпөтү жана сөөк коюу көрүнүштөрүнүн сүрөттөлүшүнө кайрылган. Бул илимий иштеринде ал К. Жантөшевдин, Ч. Айтматовдун, Ш. Бейшеналиевдин, Т. Касымбековдун, К. Осмоналиевдин, Э. Турсуновдун, А. Жакыпбековдун, К. Акматовдун жана М. Гапаровдун прозалык чыгармаларын талдоого алып, алардагы үйлөнүү үлпөтү менен сөөк коюу салтын гана алып чыккан. Ал эми башка каада – салттардын көркөм прозада чагылдырылышы иликтенген эмес.

Диссертациялык изилдөөнүн жаңычылдыгы Жогорудагы илимий эмгектерге көз жүгүртүп отуруп, биз бул илимий ишибиздин адабият чөйрөсүндө мурун иликтөөгө алынбаган жаңы бир тема, жаңы бир маселе экендигин ынанымдуу түрдө айта алабыз. Себеби буга чейинки жүргүзүлгөн этномаданият тууралуу илимий иштерде кыргыз элинин этномаданиятынын совет доорундагы абалы жана анын Чыңгыз Айтматовдун көркөм иликтөөсүндө кандай чагылдырылганы тууралуу конкреттүү маселе алардын негизги изилдөө объектиси болгон эмес. Ушул убакка чейин Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын ар тарабы боюнча изилдөө иштери жүргүзүлүп келген. Бирок жазуучунун чыгармачылыгында этномаданият маселеси жана аны советтик мезгилден алып

³⁶ Ыйсаева Н. Көркөм прозада элдик каада – салттардын сүрөттөлүшү (илимий диссертация), –Б.: 2004. -128 б

Ыйсаева Н. Каада – салт көркөм адабиятта. –Б.: 2003, -115 б.

Ыйсаева Н. Элдик каада – салттын көркөм функциясы. –Б.: 2004, -19 б.

Ыйсаева Н. Каада – салт жана адабият // Китепте: Көркөм маданияттын проблемалары: Генезис. Поэтика. Типология. –Б.: 2001. -267-274-бб.

Ыйсаева Н. Жазуучулар элдик салтка кайрылышат // Китепте: Көркөм адабиятыбыздын айрым проблемалары. –Б.: 2001. -328-333

кароосу тууралуу байкоолор көз жаздымында калып келген. Ошондуктан биз биринчилерден болуп бул маселелерди илимий объектибизге алып, Ч. Айтматовдун чыгармаларын комплекстүү түрдө иликтөөгө аракет жасадык.

Диссертациянын максаты, милдеттери Изилдөөнүн максаты – ар бир доордо, ар бир мезгилде актуалдуу болуп келген улуттук өзгөчөлүктөр жана этномаданий маселелерге кайрылып, аларды өзгөчө совет доорунун алкагынан карап, аларды жөн гана карап, алып чыгуу эмес, ошол этномаданиятты (каада – салт, үрп - адатты) башка бир өңүттөн, башка бир тараптан карап, башкача айтканда Айтматовдун алгачкы аңгемелеринен баштап романдарына чейин диссертациянын темасына ылайык көркөм анализ жүргүзүү, аларда чагылдырылган кыргыз элинин этномаданиятынын (каада – салт, үрп - адаттарынын) айрым бөтөнчөлүктөрүн ачуу. Этномаданиятыбыздын совет доорундагы абалын айтматовдук көркөм интерпретациялоо жана анын адабий – сын, адабият таанууда иликтениши боюнча иликтөө жүргүзүп, илимий негизде тыянактар чыгаруу.

Илимий изилдөөнүн методологиялык негизи Изилдөө ишибиздин методологиялык негизин жалпы каада – салттарга жана Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларына тике жана кыйыр байланышы бар илимий жыйнактар жана ошондой эле окумуштуулар С. М. Абрамзон., К. Карасаев, А. Акматалиев, А. Муратов, Л. Үкүбаева, А. Акматалиев, О. Ибраимов, А. Алимбеков, Ү. Култаева, А. Эркебаев, А. Садыков, К. Асаналиев, Ж. Бакашова, Тынай уулу Эсенжан, К. Кошалиев, К. Жусупов, А. Кадырмамбетова, Н. Ыйсаеванын жана башкалардын эмгектери, монографиялар, диссертациялар, булардан сырткары ушул теманын тегерегинде Ч. Айтматовдун берген маектери жана интервьюлары да түздү.

Иштин теориялык жана практикалык мааниси Диссертациянын материалдарын жогорку окуу жайларында адабият бөлүмдөрүндө өтүлүүчү лекцияларды, кыргыз адабиятында каада – салттын сүрөттөлүшүнө байланыштуу атайын курстарды өткөрүүдө жана ошондой эле мектептерде адабият сабагын окутууда, көркөм чыгармаларды өздөштүрүүгө, талдоого үйрөтүү ишинде колдонууга болот.

Диссертациянын структурасы Диссертациянын структурасы киришүү, үч бөлүмдөн, корутунду жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, жаңылыгы, иштин алдына койгон максат, милдеттери жана илимий – практикалык мааниси жөнүндө сөз болот. Теманын изилдениш тарыхы каралат, түшүндүрмөлөр берилет.

Биринчи бөлүмдө жазуучунун аңгеме, повесттериндеги этномаданият маселесинин көркөм иликтениши анализге алынат. Бул бөлүм төрт пункттан турат. Биринчи пунктта этномаданияттын элементи катары каралган каада – салт, үрп – адаттын Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында ээлеген орду тууралуу сөз болот. Экинчи пунктта болсо Советтик доордун келиши менен кыргыз элинин эски салт – санааларындагы болгон жаңылануулар, эски салтка каршы чыгууларды жазуучу кандай иликтеген жана кайсы чыгармасында кандай чагылдырып бергендиги тууралуу көркөм изилдөө жүргүзүлөт. Үчүнчү пунктта каада – салттын кээ биринин элдин ичинде Советтик доордо дагы колдонулушу же болбосо улуттук каада – салттын сакталышына болгон аракет Айтматовдун чыгармаларында кандай берилгендигине байкоо жүргүзүлөт. Ал эми төртүнчү пунктта каада – салт, үрп – адаттардын Совет мезгилинде кыйрашынын жазуучунун «Гүлсарат» жана «Ак кеме» повесттеринде чагылдырылышы тууралуу көркөм иликтөө жүргүзүлөт. Мында Советтик идеологиянын таасиринен улам улуттук каада – салттын баркы кетип, унутулуп баратышы жогоруда аты аталган эки повесттин алкагында иликтенип, андагы каармандардын образдары аркылуу ачылып берилет.

Илимий иштин экинчи бөлүмүндө болсо жазуучунун романдарынын ичинен көлөмү жана ички мазмуну боюнча Совет доорундагы этномаданий абалды реалдуу, таамай ачып берген «Кылым карытар бир күн» романына кенен иликтөө жүргүзүлөт.

Корутунду бөлүмүндө темага байланыштуу маселелерди автордун көз карашынын негизинде, адабий сын чөйрөсүнүн баамында жана ошондой эле жеке изилдөөчүлүк баамыбызда чыгарган бүтүмдөр менен натыйжалар берилет.

Эң акырында колдонулган адабияттардын (китеп, гезит – журналдар, илимий макала, диссертациялар) тизмеси берилет.

I БӨЛҮМ Ч. АЙТМАТОВДУН АНГЕМЕ, ПОВЕСТТЕРИНДЕ ЭТНОМАДАНИЯТ МАСЕЛЕСИНИН КӨРКӨМ ИЛИКТЕНИШИ

I. 1. Бөлүм Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында каада – салт, үрп - адаттын ээлеген орду

Коомдо башкалардан айырмаланган, башкалар сезбегенди сезип, андай билген сезимтал, табиятынан өзгөчө жаралган адамдар болот. Алар – акын – жазуучулар, искусство адамдары. Албетте алар дароо эле акын же жазуучу болуп кеткен эмес. Алар коомдогу, жашоо – турмуштагы кандайдыр бир ар кандай кырдаалдардан таасирленгенде ичинде оргуштап турган талант, өнөр вулкандай атырылып сыртты көздөй чыгып баштайт. Мына ошондо гана адам акын, жазуучу, искусство адамы болууга бел байлайт. Ал эми ошол өнөр адамдары өз элинин улуттук баалуулуктарынан, элдин руханий көрөңгөсүнөн азыктанып, анын таасиринен да чыгармаларын жаратат. Анын сыңары улуу жазуучубуз Ч. Айтматов Шекер деген кичинекей бир айылда төрөлүп, бала кезден баштап элдик оозеки чыгармачылыкка сугарылып, улуттук каада – салт, үрп – адат коштолгон кыргыздардын жашоо – турмушуна кичинесинен аралашып, бала кезинен тартып элдик салттар күчтүү сакталган чөйрөдө өсүп жетилген. Ошондуктан элдик маданияттын элементтерин, анын ичинен улуттук каада – салт, үрп - адаттарды чыгармаларында ийгине жеткире ача билген жана аларга байланыштуу маселелерге эч качан кайдыгер караган эмес. Адабиятчы, педагог жана журналист А. Муратов белгилеп кеткендей: «Ар кандай чыгармачыл адам, мейли ал жазуучу болсун, мейли сүрөтчү болсун, мейли музыка жаратуучу болсун, сөзсүз түрдө өз элинин, белгилүү бир улуттун өкүлү болуу менен ошол өзүнүн катыштыгы бар элдин жана улуттун салттарынан өнүп чыгат. Бул же тигил чыгармасын жаратууда билинип да, билинбей да, атайын максат менен да, атайын максат койбосо деле канындагы жана таалим тарбиясындагы өзү курамында болгон элдин салттары ар кандай жол менен өтүшүп турат»³⁷ деген. Анын сыңары Ч.

³⁷ Муратов А. Чыңгыз Айтматов – жазуучу – этнопедагог (монография) -Б.: 2006, 3 – б.

Айтматовдун канына сиңген жана тээ бала кезинен бери өз көзү менен көрүп, жан дили менен аралашып чоңойгон элдик маданияттар, каада – салт, үрп – адаттар келечектеги жазуучунун чыгармачылыгына күчтүү таасир берген. Ошол таасирлерден улам өз чыгармаларында элдик каада салттык, үрп – адаттык көрүнүштөрдү ийинине жеткире ача билген жана бир топ ийгиликтерге жетише алган десек болот. Жазуучу өз чыгармачылыгында улуттук баалуулуктардын, каада – салт, үрп – адаттардын маанилүүлүгүн баса белгилеп, бир интервьюсунда төмөндөгүдөй деген: «Ар бир жазуучу бир улуттун кулуну жана ал өз улутунун турмуш – тиричилигин сүрөттөөгө, чыгармаларына өз элинин үрп – адат, каада – салттарын булак катары колдонуу менен жазууга милдеттүү. Албетте менин да эң башкы максатым – бул. Башкача айтканда өз улутумдун жашоо – тиричилигин, тарых – таржымалын, үрп – адаттарын чагылдыруудан башка да максаттар бар. Жазуучу өзүнүн көз карашын улуттук болуу менен гана чектебестен, андан да дүйнөлүк болуу үчүн күч – кубат, кайрат жумшоосу керек»³⁸ деген. Демек ар бир чыгармачыл адам эң алгач өз элинин түп башатына кайрылууга милдеттүү, муну менен бирге дүйнөлүк маанидеги маселелерге да чыгармачылык ишинде орун бериши керек. Анын сыңары Айтматов өз чыгармачылыгында улуттук өзгөчөлүктөргө гана кайрылып, улуттук маселелерди гана көтөрүп чыгуу менен эле чектелип калган эмес. Ал эң жөнөкөй, кыргыз айылындагы кадыресе турмуш көрүнүштөрүн сүрөттөп жатса да бүт дүйнө элине тиешелүү болгон маселелерди камтып өтөт. Мына ушунусу менен анын чыгармалары ар дайым дүйнө жүзүндө кызыгууну туудуруп турат. Жазуучу жогорудагы интервьюсунда белгилеп кеткендей, ал өз элинин турмуш – тиричилигин сүрөттөөгө, элдик каада – салттарды чыгармаларында булак катары колдонууну милдет катары көргөн. Анын бул милдети алгачкы чыгармасынан даана көрүнүп турат. Анын сыңары жазуучу чыгармачылыкка аралашканда дароо эле дүйнөлүк алкактагы маселелерге кайрылып, чыгармаларды жаратып жибербестен, ал алгач өз элинин турмуш – тиричилигине, маданиятына, каада – салт, үрп – адатына, элдик оозеки чыгармачылыгына кайрылган. Жазуучу алардан башка элдерге окшобогон өзгөчөлүктү, терең маанилүүлүктү, накта кыргызча жашоо образды, улуттук философияны тапты. Аларды чыныгы турмушта кандай болсо ошондой кылып,

³⁸ Чыңгыз Айтматов. –Истанбул. Түркия. -1997. -37 – б. Китепте: Сарыгүл А. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын Түркияда кабылданышы –Б.: -2003, 45 – б.

жасалмалап, жымсалдабай, өзгөчө идея, максатты көздөп өз чыгармаларында чагылдырып берип кетти. Мына ошондой жасалмалуулуктан, орунсуз шөкөттөөдөн алыс болгон жазуучунун оригиналдуу чыгармалары аркылуу дүйнө элине кыргыз улутунун тарых – таржымалы, каада – салт, үрп – адаттары, ой – түшүнүктөрү, дегеле кыргыз элинин ким экендиги, кандай өзгөчөлүктөргө ээ экендиги белгилүү болуп, кыргыз элинин улуулугу, кыргыз улутунун салттуу, нарктуу, барктуу экендиги дүйнө элине дүң болду. Ошондуктан «Кыргыз десе Чыңгызды, Чыңгыз десе Кыргызды» эске түшүрүү да ошондон чыгаар. Түрк адабиятчысы Ахмет Сарыгүлдүн баамында да Айтматов: «Дүйнөлүк масштабдагы чыгармаларды жаратуу үчүн негизги каражаттарды ал өз улутунун жашоо турмушунан алуу жолун тандап алган. Даанышмандык менен тандалган бул жолдо улуттук көркөм сөз өнөрүнөн, элдик руханий асылдыктардан көрөңгө алып, дүйнөлүк адабияттын майданына арыштап чыкты»³⁹. Анын сыңары улуттук өзгөчөлүктөрдөн, руханий асылдыктардан өнүп чыккан Айтматов дүйнөлүк орчундуу маселелерге да кайдыгер караган эмес жана ошондон улам дүйнөлүк адабияттын майданынан өзүнүн татыктуу ордун тапты.

Сөзүбүздүн башынан бери улуттук баалуулуктар, каада – салт, үрп – адаттар тууралуу кеп козгоп отуруп, Ч. Айтматов менен казак элинин улуу жазуучусу, акыны М. Шаханов экөө биргеликте жазган «Аскада калган аңчынын ыйы» аттуу диалог түрүндөгү чыгармасындагы М. Шахановдун улуттук баалуулуктар тууралуу жазган кыска бир ыры эске келди. Анда:

Ар адамда өз энеден бөлөк да,
Өмүрүнө таяныч да, жөлөк да,
Ар бири үчүн алар жаны өрттөнө,
Болуу керек кудуреттүү төрт эне:
ТУУГАН ЖЕРИ – түркүгү, түп казыгы,
ТУУГАН ТИЛИ – сыйлыгы, гүл азыгы,
ЖАН БАЙЛЫГЫ, САЛТ – САНААСЫ – тиреги
Эртеңине шоола чачып кирери.
Жана ТУУГАН ТАРЫХЫ.

³⁹ Сарыгүл А. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын Түркияда кабылданышы –Б.: -2003, -145 б.

Эске алууга бул сага,
Канча оор, муң – кайгылуу болсо да.
Кудурет жок төрт энеге тең келээр,
Ансыз жаның камгак окшоп сенделер.
Өзгө эненин улуулугун түшүнбөс,
Өз энесин сүйө албаган пенделер.
Төрт энеге канат жалгай албаган,
Тамырсыздын башы кайда калбаган?!
Төрт энесин коргобогон калктын,
Эч убакта бак жылдыз жанбаган.
Касиеттүү бул төрт эне – тагдырыңдын сулуусу,
Төрт эне үчүн болгон күрөш- күрөштөрдүн улуусу!⁴⁰

Демек жогорудагы ырда айтылып кеткендей туулган жер, эне тил, элдин тарыхы жана салт – санаасы – өз энедей ыйык, улуу болуусу керек. Алар үчүн ар дайым күрөшүп, коргой билүү керек. Бул ырдагы берилген идея, ой – толгоо Чыңгыз Айтматовдун да ой – толгоосундай, андагы алтындай болгон ар бир сөз Ч. Айтматовдун да жүрөгүнүн тереңинде катылып жаткан жеринен ар бир кан тамыры аркылуу сызылып чыккандай сезилет. Анткени элдин түпкү башаты, руханий баалуулуктарына кайрылып, алардын сакталып калышына болгон аракеттен улам жаралган чыгармаларды мына ошол Шахановдой, Айтматовдой гана адамдар жарата алмак.

Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында каада – салттын ээлеген орду чоң. Муну жазуучунун бала кезден баштап жөнөкөй, карапайым кыргыз айылында салттуу, нарктуу чоң эненин жанында жүрүп, элдик оозеки чыгармачылык менен жан дүйнөсү сугарылып, улуттук каада – салт, үрп – адаттар кан – жанына, аң – сезимине сиңирилип, улуттук баалуулуктардын маани – маңызын билип эс тарткандыгынын себеби деп билсек да болот. Анын эскерүүсүндө: «Балалыгымдын башталыш курагын чоң энем Айымкандын жаркын элеси менен энчилеш эстейм. Кат сабаты ачылбаса да, өзүнчө бир керемет сыйкыр акыл – эс

⁴⁰ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, 7 – том (Аскада калган аңчынын ыйы), -Б.: -2008, 58 – б.

ээси болгон чоң энем элдик ырларды, кошокторду жана жомокторду аябагандай көп билчү. Балалыгымдын таттуу күндөрү ошол чоң энемдин мээрими менен өттү. Ал киши башкача бир инсандык касиеттерге ээ болуу менен айылдагы зоболосу зор, акылпарасаты тунук, кудай өзү ыроологон тубаса билимдүү адам эле. Атам да андан көп нерсени үйрөнүптүр жана дайыма ошондой энеси бар үчүн сыймыктанып турчу. Чоң энемдин башынан ак элечеги түшчү эмес. Биздин калк каадасына караганда мындай элечекти бир үйдүн нарктуу – салттуу байбичеси гана кие алат эмеспи. Кыргыз салты боюнча баш кийим кийүүнүн өзүнчө наркы болгон. Элечекти көбүнчө нарктуу байбичелер, жумуш кылбай, акыл – насаатын айтып, балдарга баш - көз болуп отурган энелер кийген жана ал баш кийим ошондо адамдарга сөөлөт, кадыр – барк берген»⁴¹ дейт. Демек Айымкан чоң эне болочок жазуучунун чыгармачылыгына элдин кылымдар бою келаткан салттарынын өткөрүүчүсү, көпүрөсү катары кызмат өтөгөн десек болот. Жазуучу өзү жогоруда белгилеп кеткендей элдик каада – салтты бекем тутунган, элдик ооз эки чыгармаларды жакшы билген чоң энесинин жанында тарбияланып, улуттук рухка, элдик каада – салтка, улуттук турмуш философиясына сугарылып жүрүп эс тарткан. Мына ошондой балалыгындагы көз алдында сакталып калган кыргыздын накта жашоо – турмушун көз алдыга элестеткен жайлоонун көрүнүшү, ар дайым өзүнчө каада – салт, жөрөлгөлөр менен коштолгон кыргыздардын жайлоого көчүшү тууралуу элестерин «Балалыгым» аттуу эскерүү чыгармасында өзгөчө бир толкундануу менен эскерет. Анын эскерүүсүндө: «Бир жолу мезгил жай эле. Мен анда беш, алты жаштамын. Чоң энем мени өзү менен кошо жайлоого алып жөнөдү. Чубалжыган көч менен биз жайлоо таманга улам бийиктеп багыт алып баратабыз. Бул көч байыркы салтты улаган эң соңку көчтөрдүн бири болуп калды шекилдүү. Анда ал мезгилдеги колхоздоштуруу деген саясат бүтүп калган. Жай айлары башталып, эл аз болсо да малын, бала – чакасын алып, жапырт жакадан жайлоого көчкөн убак. Мына ушундай учурлар мен үчүн, айрыкча, менин балалык дүйнөм үчүн кайталангыс элестерди калтырды. Бизди, кичине балдарды жайлоо өзүнүн не бир ажайып, не бир керемет дүйнөсүнө башбактырып, көч башталганда ар кимибизге ар кандай сонун ойлор, сезимдер келе баштачу...»⁴² деп ошондогу жайлоого көчүү убагындагы өзгөчө элестер менен сезимдерин

⁴¹ Айтматов Ч. Балалыгым –Стамбул.: 2003, 13 – б.

⁴² Айтматов Ч. Жогоруда аталган китебинде 15 – 16 – бб.

билдирип кеткен. Ушул жерден А. Муратовдун «Ч. Айтматов эң кичинекей чагында кылымдар бою кыргыз турмушунун ажырагыс бөлүгү болгон көчмөндүк салттын көчүү процессине аралашып калган. Шекерликтердин жайлоого көчүүсү бул жөн гана кезектеги бир көч эмес, бул – символ, баланын кыргыз маданиятын дүйнөгө алып барып таанытып келүүчү улуу жазуучулукка бараткан улуу көчү. Көч – баланын таанып – билүү диапазонунун улам кеңейип баратышы»⁴³ деп таамай белгилеп өткөн. Жогорудагы эскерүүлөрдөн көрүнгөндөй болочок жазуучу балалыгында эле этномаданияттын не бир сонун түрлөрүнө каныгып, оозеки чыгармачылык менен жакындан таанышып, ырым – жырым, каада – салтты бекем тутунуп, ал тургай эл менен улуу көчкө аралашкандагы сонун сезимдери, ойлору анын өмүрүнүн соңуна чейин сузуп алса түгөнгүс казынага айланып, жүрөгүнө бек сакталган. Мунун тегерегинде улуу жазуучу өзү да: «Балалык жана өспүрүм кездин таасирлери жазуучунун чыгармачылык турмушу үчүн чынында да маанилүү фактор. Бул – ойлорду, картиналарды, адамдардын образдарын сен ар дайым сузуп алып турган ыйык башат же кудук сыяктуу»⁴⁴ деп өз пикирин айтса, анын бул пикирин улап А. Муратов: «Ч. Айтматовдун дагы бир угуту – шекерликтердин, а балким бүт кыргыздардын өз расым – салты менен, байыртадан келаткан каадасы менен турмушта реализацияланган, баланын көз алдында апробацияланган эң соңку көчтү көрүп калгандыгы. Бул көчтөрдүн салты, уюткусу автомобилдин жаралышы, бульдозер, грейдер, экскаваторлордун турмушка кириши, колхоздошуунун күчөшү менен бара – бара түгөнүп, акыры ошол бала Чыңгыз көргөндүн болжолу бир аз жылдар өтүп – өтпөй эле турмуштан жылас болду жана жашоонун жаңы ыңгайы кыргыз көчүнүн таптакыр башка формасы – цивилизациялашкан формасын жаратты да, машина үстүндө жайлоого бараткан беш – алты жашар бала табияттын илгеркидей каар – айбаты менен түздөн – түз бет келбей калды. А бирок ошол из, ошондогу көчмөндүктүн энбелгилери жазуучунун дил туюмуна түбөлүк басылып калды жана алар улам сузуп алуучу рухий кудукка айланды»⁴⁵ деп өз оюн билдирген. Демек бала Чыңгыздын ак барактай таза дүйнөсүнө жазылып калган нукура элдик жашоо турмуш, элдик этномаданият кийин ал улуу жазуучу болгондон баштап улам ар

⁴³ Муратов А. жогоруда аталган китебинде, 106 – б.

⁴⁴ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, 8 – том, (В. Левченко менен болгон маеги), -Б., 2008, 244 – б.

⁴⁵ Муратов А. жогоруда аталган китебинде 109 – б.

бир чыгармасында китептин ак барактарына төгүлүп турду. Алар жөн гана жазылып калбастан окурманга кандайдыр бир эскерткич, чакырык, осуят сымал чагылдырылып берилди. Ушул туурасында Айтматов да: «Ар кыл аймактардын өзүнө гана таандык үрп – адаттарына ылайыкташкан оозеки адабияттын опсуз күйөрманы элем. Булардын баары өз кезегинде адамдарга ырахат тартуулап, жашоолоруна шаң кошкондур. Кийин мен элдик каада – салт, жөрөлгөлөрдөгү, ырлардагы философияны, ишенимдерди, үмүттөрдү, максаттарды, табият менен болгон тыгыз байланышты таба алдым. Алар кандайдыр бир чакырык, бир ишти тапшыруу жана адамзаттын түбөлүк өктөлүү өмүр парздары болуп саналат»⁴⁶ деп, элдик руханий дөөлөттөрдүн маанисин дагы бир ирет баса белгилеп кеткен. Жазуучу өзү айткандай этномаданияттын анын ичинде каада – салт, үрп - адаттардын тереңинде катылып жаткан философия, ишенимдер кандайдыр бир чакырык, адамдык парздардан экендигин көрө билип, өз чыгармалары аркылуу ошол чакырыкты кийинки муундарга калтырып кетти.

Демек Чыңгыз Айтматовдун өзүн, чыгармаларын улуттук өзөктөн, элдик тамырдан, руханий көрөңгөдөн жана каада – салттан бөлүп карай албайбыз. Себеби анын чыгармалары мына ушулар менен тыгыз байланышта. Ал өзү белгилеп кеткендей каада – салт, үрп – адатты чыгармаларында негизги булак катары алып, элибиздин өнөгөлүү салттарынын сакталып калышы үчүн өмүрүнүн соңуна чейин күрөшкөн. Жыйынтыгында айтарыбыз Айтматов кыргыз элинин улуттук баалуулуктарын, анын ичинен каада – салт, үрп – адаттарын сактоочу жана улантуучусу. Муну анын чыгармалары тастыктап турат.

⁴⁶ Чыңгыз Айтматов 8 томдук чыгармалар жыйнагы, 5 – том, 2008, 495 – б.

I. 2. Советтик доордо кыргыз элинин эски салт – санааларынын жаңыланышы жазуучунун көркөм иликтөөсүндө.

Бул дүйнөдө ар нерсе өзгөрүлмөлүү келет. Коомдо элдин жашоо-турмушу өсүп - өнүгүп, адамдардын аң - сезими өзгөрүлө баштаганда каада - салт, үрп - адаттар да өзгөрүүгө учурап, оң же терс жакты көздөй бурулуп, эски, керексиз салттар бара - бара колдонуудан чыгарылып, ал эми пайдалуу, жакшы салттар өз жашоосун уланта берет. Анын сыңары кыргыз элинин жашоо - турмушунда орчундуу орунду ээлеген советтик доордо каада - салтыбыз, үрп - адатыбыз оң жакты көздөй да, муну менен бирге терс жакты көздөй да болгон өзгөрүүлөргө учурады. Баса белгилей кетүүчү нерсе, Советтик доор элибизге көптөгөн жаңылыктарды алып келип, жаңы жашоо образын үйрөтүп, маданиятка, билим берүүгө өзгөчө көңүл бурганын эч тана албайбыз. А бирок Совет өкмөтү тарабынан жүргүзүлгөн бир түрлүү саясат кыргыз элинин тээ бабалардан бери келаткан салт – санаасынан, улуттук өзгөчөлүктөрүнөн ажыратууга багытталган. Мына ушуларга жазуучу кайдыгер карай алган эмес жана чыгармаларында ачык – айкын чагылдырып, Совет доорундагы этномаданияттын абалын түз да, кыйыр да түрүндө көрсөтүп, элге жеткирүүгө аракет кылган. Автордун чыгармаларын схемалаштырып көз алдыдан өткөрүп көрсөк ал чыгармачылыгынын башталышында Совет өкмөтүнүн алып келген жаңылыктарынын таасиринен уламбы, айтор, Совет өкмөтүнүн кыргыз коомчулугуна киргизген этномаданий жаңылыктарга, өзгөрүүлөргө кылдат мамиле кылып, алардын позитивдүү жактарын элге жеткирүүгө аракет кылган экен. Советтик доордо кыз, эркек деп жынысына, улутуна карабай жалпыга бирдей билим берилди. Анын сыңары кыз - келиндер жашоодо ар кандай чектөөлөрдөн акырындап кутулуп, ар кимиси өз каалаган ишинде иштеп, жашагандай эркиндикке жете алышты. Мунун натыйжасында элдин аң - сезимине катып калган түшүнүк катары калыптанып калган эски каада - салттар акырындап, өз нугунан чыгып, жаңылана баштаган. Каада - салттагы мындай жаңылануулар жазуучунун көркөм иликтөөсүнө алынып, жашоодогу өзгөрүү, жаңылануулар анын алгачкы чыгармаларында чагылдырып берилген. Маселен, анын алгачкы аңгемеси болгон «Ак жаанда» совет доорундагы жашообузга кирген жаңылыктар, анын каада - салт, үрп -

адаттарыбызга тийгизген таасири, ошондон улам үй - бүлөдөгү жаралган ар кандай кырдаалдар чагылдырып берилет. Бул аңгемеде башкы каарман - Саадат трактордук бригадада прицеппик болуп иштеп, көбүнчө талаада жүрөт. Ал учурда кыргыз элинин каада - салты боюнча кыз киши сыртта талаалап иштөө өөн учураган көрүнүш болуп, андай нерсе салтта жок жосун болгон. Бирок советтик учурда жаңы өзгөрүүлөр, жаңылыктар жашоо - турмушка аралашып, үй жумуштары менен алектенип үйдөн чыкпаган кыргыз кыздары мурункудай болбой, сырттагы ар кандай жумуштарда эркектерден кем калышпай иштей башташат. Муну улуу муундун өкүлү, салтты катуу кармаган Зейнеп апа кызынын иштегенин жактырбай: «Деги ишиң кыздын иши эмес ко... Соконун үстүнө минип алып, ээн ай - талаада жүргөн, кызга ылайыкпы? Кой, айланайын, аныңды ташта. Энең бар, үйүң бар, кайра кел...»⁴⁷ деп каршы болот. А бирок жаңы замандын жаштарынан болгон Саадат өзүнүн ишинен эч уялбайт, өзүнүн аталары бузуп иштете албаган дың жерди айдап иштетип, эл үчүн жаны тынбай иштей берет. Ошол ишинин аркасы менен чогуу иштешкен сүйгөнү Касымжанга турмушка чыгат. Ошондо Зейнеп ачуусу келип, «Саадатты алып келем» деп чыгат. Анткенин себеби, биринчиден Зейнеп эне башка энелер сыяктуу бойго жеткен кызын өзүнө тиешелүү салт – санаа, каадасы менен өз айылынан жакшы жигит табылса күйөөгө узатууну ойлоп, керек болсо акырындап себин дагы камдап койгон эле. Кыргыз салтында кыздар эч кандай каадасыз эле күйөөгө кете берген эмес. Бул элдин түшүнүгүндө уят иш болгон. Ошондуктан эл арасында «Калыңсыз кыз болсо да каадасыз кыз болбойт» деген сөз бекеринен айтылып калбаса керек. Ошондуктан Зейнеп апа кызынын эч кандай каадасыз салтта жок жорукту жасап, өзүн – өзү билип, ата – тегин, эл – жерин билбей эле каяктагы бир алыстан келген бир жигит менен ээрчишип кетишине ачууланат. Кыргыз кыздары буга чейин эч качан салт боюнча өз тагдырларын өздөрү чечишкен эмес. Эгер кызга жуучу түшүп келсе кыздын ата – энеси күйөө боло турган жигиттин ата – тегин, урук – тууганын сураштырып, эгер ылайыгы келсе макулдугун беришкен. Ал эми жигит жак келин болчу кыздын ата – тегин, жашоо – турмушун, эң негизгиси энесин көрүүгө аракеттенишкен. Анткени кыргыздарда «Энесин көрүп кызын ал» деп коет эмеспи. Анын сыңары бул милдеттерди аткаруу үчүн жигиттин жеңелери салт боюнча кызга сөйкө салуу каадасын жасап келишкен.

⁴⁷ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, 1 – том, -Б.: 2008, 24 – б.

Анан кийин салт боюнча жигит тарап калың берип, тоюн жасагандан кийин гана кызды алып кетишкен. Ал эми сөз болуп жаткан аңгемеде кызынын эркектер иштеген ээн-талаада трактор айдап иштегени аз келгенсип, салтта жок жорукту баштап, сүйгөнүнө кете берген кылыгына ачуусу келип, эски салттын өз нугунан чыгып жаңы багытты көздөй бет алышы менен келише албай, кызды алып келем деп чыкканда кайынагасы Төкөй: «Эски көчкүдөгү жерлер андай кишилерди көптөн эңсеп күтөт. Мен сени алдабайм да, сооротпойм, Зейнеп, бирок бир нерсени эске жай салып коеюн. Азыр эски көчкүдөгү дыңды бүт бузуп, жердин баары айдалып жатат. Бир кездерде өзүң билесиң, биз ушуну иштей албай койбодукпу. Азыр болсо бул жерге биздин балдар киришти. Алар эмне кылганын сен барып бир көрчү. Ээ андай билим менен, андай машиналар менен эмнелерди гана кылууга болбойт. Ээ Зейнеп сенин кыз – күйөөң өз керт башынын оокаты үчүн жүрбөйт, ал жерде алар эгин айдап, элди баккан кишилер. Анан сенин кызың эмне үчүн ушул заманда өзүнүн сүйгөнү менен бирге болуп, бирге иштеп жүрө албайт? Ыя?»⁴⁸ деп жаңы замандын жаштарын жактап, алардын жасаган иштерине суктанып, Зейнеп апаны ойго салат. Ал өз ички ой – сезиминде бир тараптан элдик салт, жөрөлгөнү аттап кеткен кызынын кылыгына таарынса, бир тараптан жаңы заманды, ошол замандын жаңы түшүнүктөгү жаштарынын жасаган жакшы иштерине ичи жылып, өзү менен өзү ички конфликке түшөт. Акыры ал көптөгөн ойлонуу, толгонуулардан кийин кыз - күйөөсүнө барууга камынат да, бирок салттан чыга албаган ойлорду кайра ойлонуп: «Ии, шорун каткыр, баягы Зейнеп кайнене сөрөй болуп өзү жалгыз, жамгырда, жанына ээрчиткен эч кими жок кыз – күйөөсүнө кетип бара жатат!» - деп эл күлсөчү?» деп кыжаалат болот. Бирок кайра «Анда кандай болсун? Мейли күлгөндөр күлө берсин, мен барам. Азыр барам! Иш жаңычабы? Мен да жаңыча мамилеге өтөм!»⁴⁹ деп баштагы ойлорунан кайтат. Кыргыз элинин каада - салтында кыздын ата - энеси кызды көрүп келүүгө озунуп барган эмес. Алгач жеңе - желписин жиберип кыздын ал - акыбалын суратып турган. Качан гана кызды төркүлөтүп келгенден кийин гана жолдору ачылган. А бирок Зейнеп апа өзү айтып кеткендей жаңыча мамилеге өтүп, кыз - күйөөсүн көргөнү баратат. Бул аңгемеде совет доору киргизген жаңылыктар менен кыргыз элинин этномаданиятында болгон

⁴⁸ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, 1 – том, -Б.: 2008, 30 – 31 – бб.

⁴⁹ Жогоруда аталган китепте, 34 – б.

бурулуштар байкалып турат жана бул аңгемеси менен автор совет доорундагы кыргыз элинин этномаданиятындагы пайдалуу жакка болгон өзгөрүүнү бергиси келгени көрүнүп турат. Мында Саадаттын өз келечеги менен эл - жердин келечеги, үй - бүлөлүк бактысы үчүн эски, керексиз салт - санаа, жөрөлгөлөргө каршы ачыктан - ачык болбосо дагы тымызын болгон күрөшүн байкаса болот. Саадат Касымжанды сүйөт, аны менен түбөлүккө бирге болгусу келет. Ошондуктан каада - салтты четтеп сүйгөнүнө качып отурат. Совет доорунда кыздарды «үйдө отур, сенин милдетиң үй иштерин жасап, күйөөгө чыгып, бала төрөө менен гана чектелет» деп бир рамкада кармап туруу мүмкүн эмес болгон. Анткени ал убакта кыздарга да, эркек балдарга да бирдей жалпы билим берилип, алган билимдерин ар кандай иштерде, өндүрүштөрдө колдонушуп, кыздар да башкалардай эле иштей башташкан. Анткени заман алардан ушуну талап кылган да. Жаңы заман менен кошо жашоо-турмуш өзгөрүп, колхоздоштуруу чыкты, анда элдин баары, ал тургай аялдар, кыздар баш болуп талаа жумуштарында иштеп, мамлекеттик планды толтуруунун үстүндө жан үрөшкөн. Андан соң согуш алааматы чыгып, ишке жарамдуу эркек аттуулар майданга жөнөтүлүп, анда да иштин баары кыз – келиндердин мойнунда калды. Ошентип коом кыз – келиндердин күчүнө муктаж болуп турса, «биздин салтта кыздар үйдө отурушу керек» деп кыз - келиндер салтты карманып үйдө олтуруп алышса, анда жашообуз кандай болоор эле, бир Кудай билет. Демек коом өзү кээде элге сиңип калган каада – салттардын өзгөрүүсүн же жаңылануусун талап кылат турбайбы.

Жогорудагы аңгемеде көтөрүлгөн эски салт, жөрөлгөлөргөлөрдүн жаңыланышын башкача бир өңүттөн, башка бир мезгилден туруп карап көрсөк, анда дароо эле «Жамийла» повести көз алдыга келе калат. Жогорку аңгеменин баш каарманы Саадат башкача айтканда турмушка чыга элек жаш кыз өз тагдырын өзү чечип сүйгөнүнө кетип калса, а бул повестте болсо күйөөсү согушта жүргөн келин салт – санаадан четтеп өз сүйгөнү менен качып жатпайбы. «Ак жаан» колхоздоштуруу убагындагы жай турмуштан алынып жазылган болсо, «Жамийла» катаал согуштук күндөрдө бир үй-бүлөнүн ичиндеги салтка байланышкан маселени козгогон окуяларды чагылдырат. Ушул жерден айта кетүүчү маанилүү нерсе, убагында акын – жазуучуларыбыздын көпчүлүгү согуш тууралуу кандай гана чыгармаларды жаратышпады. Алардын басымдуу бөлүгү

согуштагы жоокердин эрдиги, ооруктагы кыйналган эл сыяктуу бири – бирине идеялары боюнча коендой окшошкон чыгармалар болгон. А бирок алардан айырмаланып Чыңгыз Айтматов ошол эле согуш темасын башкача өнүттө карап, ар башка идеяны, теманы ачып бере алган. Мына ошондой чыгармаларынын бири катары анын «Жамийла» повестин айтсак болот. «Жамийла» повести тууралуу автор өзү да минтип айткан экен: «Албетте, бул чыгармамды да турмуштан калпып алгам. Мен чыгарма жазууда ар дайым Экинчи дүйнөлүк согушту элестетем. Бул согуш жеке эле биз үчүн эмес, бүткүл адамзат үчүн өтө азаптуу чоң жоготуу, ойдон кетпес окуя болгон. Бу уруш адамдарга өлүм менен ачарчылыкты гана алып келген десек, анын кесепетин азайткан болоор элек, бул согуш дал ошол коомдогу адамдардын адеп – ахлагына да кол тийгизип, кылымдардан берки түптөлүп келген салт – санааны, ырасымды да чарпып өткөн»⁵⁰ деп белгилеп, ушул сөздөрүн бул «Жамийла» аркылуу далилдей алган. Повесть жарыкка чыккандан кийин бир топ талаш – тартыштарды жараткан. Ал талаш – тартыштар эң көп каада – салт маселесине такалып, «бул чыгарма кыргыз элинин каада – салтына туура келбеген көрүнүштү чагылдыргандыгы» үчүн айрым сынчылар тарабынан катуу сынга алынып келген. А бирок кээ бирөөлөр повести «жаңылык, буга чейин жаралбаган өзгөчө чыгарма» катары кабыл алышкан.

Чыгармада башкы каарман Жамийла чыгарманын соңунда күйөөсү согушта жүрсө Данияр деген согуштан жараланып келген бир жоокер менен ээрчишип кете берди. Жамийланын бул кылганы эмнеси? Салт-санааны тепселегендигиби, кайын-журтун сыйлабагандыгыбы? Албетте Жамийланын мүнөзүн тереңден анализдеп түшүнбөгөн, жашоонун кадырын, сүйүүнүн баркын билбегендер гана ушундай ойлорду ойлошу мүмкүн. А бирок Жамийланы эч качан каада - салтты билбеген, тепселеген деп айтууга акыбыз жок. Анткени Жамийла жылкычынын кызы болгон. Анан албетте алар башка чабан, жылкычылардай эле жайлоолорго көчүп – конуп, жаратылыштын койнунда турмушун кечирип келишкен. Кыргыз жайлаган жайлоодо кыргыздын боз үйү, кымызы, комузу сөзсүз болоорунда шек жок эмеспи. Анын сынары Жамийла да жайлоодо Чыңгыз Айтматовдун бала кезинде жайлоодо башынан өткөргөн

⁵⁰ Муратов А. жогоруда аталган китебинде, 73 - б

сезимдерин ал да башынан өткөрүп, элдик үрп – адаттарга жакын болуп, элдик нарк - насил, каада - салтты билип чонойгон деп жоромолдосок болот. Ал тургай келин болуп келген жери да салтты, үрп - адатты бекем сактаган үй - бүлөлөрдөн болуп эсептелет. Жамийла келин болуп келгенден баштап салтты карманып ак жоолугун башынан түшүрбөй, үйдөгүлөрдү тергегенинен жазбайт. А бирок Жамийланын башкалардан айырмаланган өжөрлүгү, тайбастыгы да бар болгон. Бирок анын ушул мүнөзүн чоң кайненеси да жактырат. Болбосо ал салтты бекем карманган байбиче болгон. Сейиттин өзүнүн айтуусу боюнча энеси: «Эски салтты кое бербей, атам өзү чапкан алты канат боз үйдү ар жылы жаз чыгары менен короодо тигип, арча түтөтүп, кут сактап, бизди баарыбызды тектүү, катуу тарбияда өстүрүп, башынан эки үйдү бийлеп келген апама үй – бүлө анын айткан дегени менен болушу керек»⁵¹ деп энесинин салтты бекем туткан аял экенин баса белгилеп, ошону менен бирге Жамийланы «Ал эми Жамийла келээри менен биздин арабызда айырмаланды. Ырас, ал энелерден ийменип аларды сыйлачу, бирок айылдагы көпчүлүк келиндердей болуп, үн этпей башын жерге салып же болбосо тескери карап көгөрүп сүйлөнбөй өзү туура таап, айтам дегенин тартынбай айтып, ой – пикирин жашырчу эмес»⁵² деп салтты бекем сактаган үй – бүлөгө жаңы мүнөздөгү образды атайын киргизип жатат. Бул тууралуу А. Муратов: «Повестте баяндоочу каармандын чыгарманын прологундагы үй – бүлөлүк жагдай тууралуу учкай айткан кебинде салтуу кыргыз үй – бүлөлөрдүн бир караганда кылымдардан берки кыргыздардын салтын, үрп – адатын, ошонун ичинде педагогикалык традицияларын алып келе жаткан жана аларды башка диндер, башка салттар, башка улуттар менен а түгүл башка коомдук – саясий, экономикалык маданий формация болгон социализм менен бетме – бет келтирген үй – бүлө болду. Жамийла да ошол үй – бүлөгө туш келди, Айтматов каарманын сыноодон өткөрүү үчүн дал ошол үй – бүлөнү тандап алды»⁵³ деп жазуучунун кандай татаал жолго бел байлаганын көрсөтүп кетти. Жамийланын мүнөзүнүн күчтүүлүгүн, адилеттүүлүгүн, шайырлыгын барган жери, өзгөчө байбиче жактырып, андан өзүнүн кийинки орун басарын, башкача айтканда ошол үй – бүлөнүн башын бириктирүүчү башкы адамды көрөт. Бул салттуу кыргыз үй – бүлөсүндөгү өтө чон ишеним. Мындай караганда баары өз – өз орду менен бара

⁵¹ Чыңгыз Айтматовдун 8 томдук чыгармаларынын жыйнагы, 1 – том, -Б., 2008, 198 – б.

⁵² жогорудагы китепте, 198 – б.

⁵³ Муратов А. Чыңгыз Айтматов – жазуучу – этнопедагог, -Б., 2006, 62 – б.г

жаткандай. Бирок бара – бара баары өзгөрдү. Эмнеге? Анткени Садык Жамийланы кыз куумайда жетпей калып ала качып келгенде Жамийла «мейли эми таш түшкөн жеринде оор» дегенчелик кылган. Бирок бара – бара шарт бөлөк жакты көздөй өзгөрө баштап, Садык өз мүнөзүн улам тереңдеп ачып отурат. Жамийла сүйүү деген сезимди өз башынан өткөрө элек болсо дагы ошол сезимди күйөөсү Садыктан издейт, анын мээримин күтөт, буларды болсо анын фронттон жазган каттарынан сезүүгө, табууга аракет кылат. А бирок күйөөсүнүн катынан өзүнө болгон сүйүүнү, жылуулукту, жакындыкты таба албаган соң убакыттын өтүшү менен көңүлү сууй баштады. Убагында кээ бир сынчылар Жамийланын Данияр менен кетишин Садыктын аң – сезиминде уялап жаткан эскиликтин күбөсү катары жазган каттарынан, аялга буюм катары мамиле кылып отурганынан деп да айтып чыгышкан⁵⁴. Бирок бул пикирге толугу менен кошулсак көтөрүлгөн маселе бир жактуу болуп калат. К. Асаналиев бул туурасында өзүнүн объективдүү пикирин билдирип: «Салттык эрежелердин али бекем, али күчтүү экени, бул чечүүчү факторлордон эмес. Маселенин негизги түйүнү, борбору реалдуу турмуштун өзүндө, окуя жүрүп жаткан кырдаалда, тарыхый шартта»⁵⁵ деген. Ооба, Жамийла күйөөсүнүн салт боюнча жазган каттарына таарынып, Данияр менен кетип калган жери жок, Жамийланы андай чечимге барышына реалдуу турмуш, ошол убактагы кырдаал, башкача айтканда ортодо тутанган сүйүүнүн жалбырттаган күчү себепкер болду. Ушул жерден А. Муратовдун: «Жамийлага байланыштуу айрым жагдайлар, кийин апогейине жетип баруучу айрым нюанстар анын мүнөзүндө буулугуп, бекинип жаткансыйт»⁵⁶ деген пикирин берсек туура болчудай. Ооба, Жамийла өзү айткандай Даниярды көрүп, билбесе дагы тээ бала кезинен бери сүйүп жүргөн, ал менен акыры бир күнү кезигээрине жүрөгүнүн түпкүрүндө ишенген, ошол күндү самап күтүп жүргөн. Мына акырында ошол күн келип, өз сүйгөнүн тапканда Жамийла эч нерсеге караган жок, салтты бекем сактаган кайненеге, салтта жок жорукту баштаганы үчүн ал кеткенде өмүр бою айылдын эли тарабынан айтылып жүрө турган ушак-айыңга... Анткени Жамийланын жүрөгү сүйүү деген сезим менен толкуп-ташып, кайын - журту, айыл эли акыры бир күнү анын абалын түшүнөөрүнө, кечирээрине ишенди.

⁵⁴ Садыков А. Адабий сын айдыңында. –Ф., 1979. -133 – б.

⁵⁵ Асаналиев К. Көркөм нарк. –Ф., 1988. -142 – б.

⁵⁶ Муратов А. жогорудагы китепте 65 – б.

Көптөр Жамийланы – элдик салттарды, анын ичинде элдик тарбиянын эреже нормаларынан жогору турган, ошол алкак тарлык кылып, ага батпай калган каарман деп да айтып келишет. Бирок жакшылап карап, талдаганда бул чыгарма Совет өкмөтү алып келген жаны жашоону толугу бойдон өзүнүн турмушунда тулку боюна синирген аял менен эркектин жашоо – турмушун чагылдыргандыгы менен маанилүү экендиги келип чыгат. Демек Жамийла – аял эркиндигин даназалаган дүйнө адабиятындагы эң бир таасирлүү образдардын катарына кирет жана социалдык жактан совет мезгилиндеги аялдардын символу болуп эсептелет. К. Асаналиев: «Ачыкка биринчи чыгыш, андан кийин артынан издеп «өзү келиш» - бул Жамийланын гана колунан келет»⁵⁷ дейт. Биз муну менен Жамийланын ата – салттарын тебелегендигин, тарбиясыздыгын көрсөтүп жатат деп түшүнбөшүбүз керек. Бул жердеги автор алып чыккан башкы нерсе А. Муратов айткандай «ал – сүйүү эркиндиги, сүйүүнүн күчү, анын «көзү көрбөс» (А. Осмонов) керемети. Дал ошол сүйүүнү кыргыздын эн сонку патриархалдык, салттуу үй – бүлөлүк очогуна алып келип алып сынап аткан жазуучунун баатырдыгын карабайсызбы да, каармандын күчтүү рухуна ыраазы болбойсузбу?»⁵⁸.

Жамийланын Даниярга кетиши – бул улуттук кыртышта кылымдар бою калыптанып, коомдук турмушта мыйзамдарын чыгарып, ошол аркылуу элди эл, улутту улут кылып келе жаткан патриархалдык кыргыз үй – бүлөсүнүн эң сонку үлгү – эстелигинин кыйрашы болду. Ошол патриархалдык үй – бүлөнүн аксакал өкүлү болгон байбиче «Ак жаан» аңгемесиндеги Зейнеп апанын жаңы жашоону, жаңыча мамилени кабыл алганындай, ал дагы кыйроону мойнуна алат. Муну автор мындайча билдирет: «Бир үйгө баш көз болуп эч жакка кетпес мыйзам менен жашоого тийиш болгон эски эрежеден аттап Сейит апасына минтип айтат:

« - Мен окууга кетем! Сүрөтчү болгум келет, сүрөтчүнүн окуусуна барам, атама да ушуну айтып кой...

Эски эреже боюнча бала мындай кепти оозуна албаш керек эле, эне болсо аны тыйып коюуга тийиш, бирок антпей башкача пикирин билдирет:

⁵⁷ Асаналиев К. Көркөм нарк. –Ф.: 1988. 152 – б.

⁵⁸ А. Муратов Чынгыз Айтматов – жазуучу – этнопедагог Б., 2006, 96 – б.

« - Мейлиң барсаң өзүң бил... Темир канат болгон соң, ар киминер өзүңөрчө канат шилтеп калбадыңарбы... Биз кайдан билели, балким силердики чындык чыгар, балким алыска чабыттап учарсыңар... Азыркы заман эми ушундай болбодубу... »⁵⁹ деп салтты карманган байбиче жаны замандын жаңы шарттарына башын ийип турат. Демек автор жаңы заман, жаңы доор менен кошо эски салт – санаа, эски түшүнүктөрдүн жаңыланып баратканын, мына ошондой жаңыланууларды салтты бекем сактагандар да мойнуна алып, өздөрүнө кабыл алып жатканын чагылдырып берип кеткен. Ошентип Жамийла жеңишке жетти, көптөн көксөп күткөн сүйүүсүнө жетти. Мындан биз аны кыргыздык патриархалдык - уруучулук, салттуу үй – бүлөсүнүн капасын тээп, чынжырын үзүп чыккан, феодалдык жашоодон советтик социалисттик үй – бүлө курууга кадам таштаган, өз бактысын издеген каарман десек болот.

Кыргыз элине таанымал филолог А. Садыков айткандай: «Айтматов өз чыгармаларында кыргыз аялдарынын жаңы мүнөз, сапаттары кантип калыптангандыгын, алардын эски консервативдик мамиле, салт, жөрөлгөлөргө каршы кантип күрөшкөндүгүн өтө бир колориттүү, даана түзүлгөн образдар аркылуу ачып берген»⁶⁰. Анын сыңары улуу жазуучубуз өз чыгармаларында аялдардын эски, керексиз салт - санаага болгон чечкиндүү күрөшүн ар түрдүү образдар аркылуу ачып берип, аларды ар кандай жагдайлардан карап, чагылдырып берүүгө аракеттенген. Ошондой жаңы мүнөзгө ээ болгон кыз - келиндердин бир образы автордун «Бетме-бет» повестиндеги Сейдеге таандык. Буга чейинки чыгармаларында чагылдырылган аялдардын образынан айырмаланып, «Бетме - бетте» Сейденин мүнөзүнүн эволюциялык өнүгүшүнө көңүл бурулат. Мында чыгарманын башындагы уяң мүнөз, салтты карманган жаш келин - Сейденин чыгарманын соңунда кантип тайманбас, чечкиндүү, күчтүү аял болгонго чейинки өнүгүү жолу чагылдырылып берилет. Салтты карманган деп айтып кеткен сыңары автор Ысмайыл согушка узаарда «Сейде аны айыл четине узатып чыкканда көпчүлүктөн тартынып, оюндагысындай кучакташып коштошо албады. Алар бири – бирине кол сунуп, ушу менен кете беришти»⁶¹ деп сүрөттөгөн. Мында биз кыргыз элинде көпчүлүктүн көзүнчө аял – күйөөсү

⁵⁹ Айтматов Ч. 5 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы. 1 – том, -Б.: 1999, 119 – б.

⁶⁰ Садыков А. Башаттар жана жанычылдык –Б.: 1993, 95 – б.

⁶¹ Ч. Айтматовдун 8 томдук чыгармаларынын жыйнагы, 1 – том, -Б.: 2008, 110 – б.

кучакташып көрүшүүсү салтта жок көрүнүш экендигин таамай көрө алабыз. Ысмайыл согуштан качып келгенде «Мейли качкын болсо качкындыр, алтын башы аман болсо болду! Эркек деген кандай кылса өзү билет»⁶² дейт. Демек жогоруда эки мисалдан көрүнгөндөй Сейде көптөгөн кыргыз кыздарындай салтты билген, күйөөсүнүн сөзүнөн чыкпаган, аны сыйлаган келин болгон. Кыргыз элинин салтында аял киши эркекке каяша айткан эмес, эркектин бир сөзү үй – бүлөдө мыйзам түрүндө кабыл алынган. Эркек кандай чечим чыгарса үй – бүлө мүчөлөрү ага кошулушкан. Албетте, бул жерден аял эч кандай ролго ээ болгон эмес деп ойлоо туура эмес. Аял киши ар дайым күйөөсүнө кенешчи болуп, колдоп турган. Бирок акыркы сөздү эркек айтып, кандай десе ошол болгон. Анын сыңары Сейде да Ысмайылдын согуштан качып келгенине деле кайыл болуп, эң негизгиси күйөөсүнүн аман – эсен келгенине сүйүнөт да аны элден жашырып, коргоого өтөт. Демек бул жерден Сейде биринчиден салттан чыга албайт, Ысмайылдыкын туура көрөт, экинчиден өзү да канып – канбай калган сүйүүсүнүн бөксөөсүн толтургусу бар. Ушул сезимдерден улам күйөөсүн соттобойт. А бирок арадан убакыт өтүп, согуштун каары ар тараптан сезиле баштайт. Канчалаган кырчындай жаш балдар элин коргоого согушка узап, ачарчылык элди каптайт. Канчалаган балдар жетим, аялдар жесир калат. Мына ошондой күндөрдүн биринде атасынан жетим калган Тотойдун чиедей балдары ана – мына тууйт деп күтүп жаткан уюн Ысмайыл уурдап кеткенде Сейденин ичинде акырындап жүрөк өйүткөн ойлору сыртка вулкандай атырылып, Ысмайылды аяп жүргөн сезимдери жек көрүүгө айланып, баягы уяң, салт боюнча күйөөсүнүн чечимин сыйлаган Сейде түп тамырынан бери өзгөрөт. Эгер Сейде баштагыдай «эркек эмне кылса өзү билет» деп эски салттан чыга албай, күйөөсүнүн жасагандарына каршы болбой дагы деле күйөөсүнүн кылмышын жашырып жапса, ошондогу согуш учурунда кыйналган жалпы элдин убалына калып, эри менен кошо Кудайдын да каарына калып, Ысмайыл кандай күнөөкөр болсо ал да андан айырмасы жок болуп калмак эле. А бирок Сейде эрдик кылды. Ал чечкиндүү, күчтүү болуп, бир кезекте элин душмандардан сактаган баатыр кыз Жаңыл Мырза менен Кыз Сайкалдай болуп салгылашка түшпөсө дагы, элди Ысмайыл деген эл - жерин коргоодон качкан дезертирден, эл душманынан коргоп калды. Демек Советтик доордогу жашоо - шарт, турмуштагы ар кандай кырдаалдар элге сиңип калган кээ бир эски салт –

⁶² Жогорудагы китеп, 113 - 114 – б.

санаа, үрп – адаттардан четтеп өтүүгө мажбур кылган же адамдар атайын аң – сезимдүү түрдө четтеп кетишкен.

Совет доорундагы жашоо – турмушубузга кирген жаңы көрүнүштөрдүн жакшы жактарын кабыл алып, ал эми эски, зыяндуу салт, жөрөлгөлөргө каршы чыгып, күрөшүүгө умтулуп, алардын жаңыланышын чагылдырып берген чыгармаларынын катарына жазуучунун «Биринчи мугалим» повестин да кошо алабыз. Бул чыгарма да кыргыз элинин Советтик доордогу ал – абалы, анын ичинде этномаданий абалы тууралуу кенен – кесири чагылдырып берет. Мында Советтик доордо аз да болсо билим алып, ошол билими менен тоо тараптагы бир кыргыз айылына барып, андагы жаш балдарды окутуп, тарбиялоо менен алектенген Дүйшөн аттуу мугалимдин оор машакаттуу күндөрү, эски түшүнүктөгү билимсиз, карапайым эл менен болгон күрөшү баяндалат. Ал ар кандай тоскоолдуктарды башынан кечирет, өзгөчө элдин аң – сезимине сиңип калган эски түшүнүктөр, каада – салттар менен күрөшүүдө бир топ кыйынчылыктарды, тоскоолдуктарды көрөт. Бирок акырында жеңишке жетет. Ошентип эски менен жаңынын күрөшү, эскинин жеңилгени, жаңынын жеңүүчү болгону Дүйшөндүн образы аркылуу ишке ашат. Албетте эски бат эле жеңилип берген жок. Ар кандай эски салттар, үрп – адаттар, көз – караштар жаңыга бат эле жеңилип бербеси түшүнүктүү. Ошондуктан Дүйшөндүн прогрессивдүү иштерин ал убакта көп кишилер түшүнбөйт. Алар айылдын колдо бар адамдары, анан да эң негизгиси Алтынайдын жеңеси эле. Себеби Алтынайдын окууга идиреги бар экенин байкаган Дүйшөн аны окууга жиберүүсүнө уруксат сурап келгенде жеңеси «Буга окуганды ким коюптур, кыз киши үйдө отурат» дегендей мааниде айтып каршы чыгат. Себеби ошол учурда «кыз деген үйдө отурат, анын орду сыртта эмес үйдө» деген түшүнүк элдин түшүнүгүндө калыптанып калган салттык көрүнүш болуп калган. Ал эми окуу деген, билим алуу деген эмне экени эзели ойлоруна келбеген айылдын көпкөн байлары Дүйшөндүн бир байдын эски сарайын ондоп мектеп кылууга даярдап жатканын көрүп, жардам берүүнүн ордуна шылдындап мазактагандары жанды кейитээрлик. Бирок эскичилик, наадан салт менен күрөшүүдө Дүйшөн жалгыз эмес, анын да тиректери колдоочулары болгон. Анын эң негизги жардамчысы Алтынай болду. Эс тартканча жетимчиликтин азабын тарткан Алтынай жаңы, жаркын жашоого умтулуп, агайы

Дүйшөн сымал билимдүү адам болууну көздөйт. Ошондуктан Дүйшөндүн жаңылык үчүн болгон күрөшүнө жардамчы болуп, эскиликке, эски салт - санаага каршы ал да күрөшүүгө бел байлайт. Кыргыз элинин салтында жашы жетип калган кыздарга жуучулар түшүп келип, сөйкө салып, каада – салтын кылып алып кетүү нормалдуу көрүнүш болуп саналган. Көбүнчө бай – манаптар кедей – кембагалдардын бойго жетип калган сулуу кыздарына көзү түшүп калса, салттагы иш катары каадасын кылып, мындайча айтканда ата – энеси менен макулдашып, кыздын көнүлү жок болсо деле зордоп алып кете беришкен. Буга мисал катары Токтогулдун Алымканын, Олжобайдын Кишимжанын, Болоттун Акмөөрүн ж. б. айтсак болот. Мындай салттык көрүнүштөр советтик доорго чейин уланып келген. Совет мезгилинде бул салттык көрүнүштөр түп тамырынан кыркылбаса дагы, азайып калган. Жогорудагыдай каадасын кылып кыз алып кетүүнүн дагы бир түрү катары кыздын жеңелери ортомчу болуп кызды ала качтырганын да айтсак болот. Анын сынары Алтынайдын жеңеси да «Бул окуйм деп үйгө токтобой калды, шашпасын, көзүн тазалабасамбы» деп кара ниет ой менен кайсы бир байга макулдашып, ала качтырып жиберет. Ошондо Дүйшөн Алтынайды алып келгенге барып, «Сен бул жаш кызды чөптөй тебелеп бүлдүрдүм, күнүн бүтүрдүм деп турасың го ичинден... Билип койгун, ал заманыңар өткөн, заман азыр биздики, бул кыз өлбөйт, бул кыз кайра тирилип адам болот, а сен, сенин заманың ушуну менен бүттү...»⁶³ деп эски замандын, нааданчылыктын, керексиз салттардын доору бүткөнүн белгилеп жатат. Демек автор бул повести аркылуу жаңы замандын башкача айтканда, советтик мезгилдин жашообузга киргизген жаңылыктары элдин аң – сезиминде калыптанып калган эски түшүнүктөрдүн, керексиз, зыяндуу салттардын бурмаланып, же жок болушуна же жаңыланышына шарт түзгөндүгүн чагылдырып берген.

Жогоруда сөз болгон чыгармалардан сырткары эски салттардын жаңыланышы же башкача айтканда кыргыз жаштарынын эски салт – санаага каршы чыгууларын көркөм чагылдырган чыгармаларынын бири катары – анын «Делбирим» повестин да мисал кылып кетсек болот. Мында Илияс менен Аселдин салт – санаага, эски жөрөлгөлөргө каршы иш – аракеттери таамай чагылдырылып берилген. Илияс менен Асел бири – бирине көңүлдөрү түшүп

⁶³ Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, 2 – том, 87 – б.

калып, жолугушуп жүрөт. Бир күнү Илияс Аселди үйүнө жеткирип келгендеги сюжетти автор төмөнкүчө сүрөттөйт: «Дарбазанын каалгасы ачылды да, бирдемеге алактаган катамал аял чыга келди.

-Кокуй, Асел! – деп балбалактады. – Мынча кечигип кайда жүрөсүң? – Анан күйпөлөктөп күбүрөдү. – Бол тезирээк кийине кой. Куда-кудагыйлар келип отурат.

Асел кысына түштү. Ийниндеги кемсели шыпырылып кетти эле, аны ала коюп, апасынын артынан шылкыя басып жөнөдү. Каалгага жете бергенде бир кылчайып жалт карады. Аңгыча каалга да шарт жабылды. Сыртта байлануу турган токулгалуу аттарды мен эми байкадым, тери кургабаптыр, кыязы алыстан келген окшобойбу. Рулга таяна моюн созсом, очок башында, самоор тегерегинде карбаластап аялдар жүрөт. Бастырманын астында эки киши кой союп жатат. Кудаларга даярдап жаткан сый белем. Дендароо болгон мен эсими жыйдым да, жүгүмдү түшүрүүгө жүрүп кеттим».⁶⁴ Бул берилген сюжеттен Аселдин ата – энеси кудалап койгон жери бар экенин, ошол күнү Аселдин үйүндөгүлөр кудаларды тосконго даярданып жатканын чагылдырып жатат. Аселдин шылкыя басып баратканы, каалгага жетээрде Илиясты кылчайып жалт караганы да алдыда боло турган кандайдыр бир нерседен кабар берип тургандай сезилет. Бул көрүнүштү автор элестүү сүрөттөө аркылуу Аселдин ошол кудалашууга көңүлү жок экендигин, ата – энеси аткарып жаткан эскиден калган салт, жөрөлгөгө каршы экендигин жана жүрөгү Илиясты каалап тургандыгын көрсөтүп жатат. Илияс: «Кийинки жолукканда кудалаган күйөөсүнүн жөн - жайын сурабадым. Бирок кыздын сөзүнүн кыябына карасам алыскы таякелеринен окшойт. Жек - жаат эки тарап илгертен бери маал - маалы менен сөөк жаңыртып келатышкан сыяктуу. Ошол үчүн кыздын ата – энеси Аселди бөтөн бирөөгө кетет деп үч уктаса түшүнө кирбейт экен. Андай болгон соң менин атымды атап кажаты жок тура»⁶⁵ деп ал эзелтен бери келаткан каада – салтка баш ийип, ага каршы чыгуу мүмкүн эмес экендигин көрсөтүп жатат. А бирок Илиясты айылга каттап жүргөн жеринен Долондун жолуна которушканда, ал Аселин эми чындап колунан учуруп жибере тургандыгын, андан эми биротоло ажырап кала тургандыгын ойлоп алып

⁶⁴Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын 8 томдук жыйнагы, -Б.: 2008, 272 – б.

⁶⁵ Жогорку китепте, 279 – б.

эсине келет да, машинасына жүк жүктөп жаткан крандын астында турган жеринен айдап алып, кыздын айылын көздөй жөнөйт. Анын короосунун тушуна токтоп, бирдеме ондоп жаткан таризде моторго үнүлүп, дарбазаны жал – жал карап жатканда, дарбаза ачылып, андан Аселдин апасы менен бир сакалдуу кишинин чыкканын көрөт. Алардын сөзүнөн ал киши болочок кудасы экендигин, Аселди жакында алып кетишээрин түшүнөт да, «Ай ушу салтыңар менен кургула, качанга чейин жаштардын бактысын кыя берет» деп ичинен нааразы болот. Демек жогорудагы Илиястын мүнөзүндөгү башка нукка болгон өзгөрүү дароо байкалат. Ал башында Аселдин кудалашып күйөөгө кетүүсүн мойнуна алып, айласыздан баш ийип жатса, ал эми кийинчерээк сүйгөнүн өз каалоосу жок эле башка бирөөгө байланып кетип калуусуна каршы чыгууга бел байлайт. Ошондуктан ал сөздү укпай, өз ишин аткарбай айылды көздөй кетип калганы үчүн чоңдордон уга турган жемеге да, керек болсо жумушунан айдалып кетүүсүнө да кайыл эле. Ал үчүн жалгыз гана максат – сүйгөнүн тагдырдын татаал сыноосунан алып чыгуу, жаштардын бактысына бөгөт болгон эски салт – санаанын туткунунан бошотуп чыгуу эле. Демек ал өз бактысы үчүн эски салт – санаага каршы чыгууга да даяр. Жаңы замандын таасири, жаштыктын деми менен сүйүшкөн эки жаш жетелешип, эски каада – салттын тузагынан суурулуп чыгып, өз бактыларын издеп кетишти. Бул повесть боюнча адабиятчы З. Кедрин: «Биз Жамийла менен Даниярды өспүрүм Сейит тарткан сүрөттүн рамкасынан коюн – колтук алышып, чыгып бараткан жерде, ошону менен катар повесттин да рамкасынан чыгып бараткан жерде калтырдык эле. Жаңы повесттин каармандары Илияс менен Аселдин тарыхы мына ошол жерден башталат»⁶⁶ дейт. Асел менен Илиястын эски салтка карата болгон күрөшү Жамийла менен Даниярдыкына бир тараптан окшош болду. А бирок кеп ошол күрөштүн акыр аягына чейин чыдай алабы, жокпу, Жамийла менен Даниярдай алар да бактылуу болуп кете алышабы, мына кеп ошондо. Муну айтып жатканыбыздын себеби, адамдын табияты өтө татаал болот. Мына ошол адам табиятына, психологизмге жазуучу да чыгармаларында өтө көп орун берген жана «Делбирим» повестинде да каармандардын ички психологизмине кененирээк кайрылып, талдаган. Демек жазуучунун сөз болуп жаткан повести мындан мурун анализге алынган «Жамийла» повестиндеги «проблемаларды

⁶⁶ Кедрин З. Золотая жила. «Москва» журналы. –М.: 1961, № 8. // Китепте: Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын 8 томдук жыйнагы, 1 – том, 379 – б.

логикалык жактан улап, кароолду каармандардын ички күрөшүнө мээлеген»⁶⁷. Анын сыңары автор чыгарманын башталышында берилген каада – салт маселесин иликтөөнү бир аз төмөндөтүп, басымды каармандардын ички абалына, психологиялык жагдайын көздөй бурат. Илиястын тайбастык, көктүк, өжөрдүк мүнөзүнүн запкысын жеке эле өзү тартпай, анан залакасы үй – бүлөсүнө да тийип, бир үй – бүлөнүн эки жакка тарашына чейин жетет. Ошондо Асел Илияска таарынып, баласын алып кетип калганда, дароо эле төркүнүн эш тутуп ата – энесинин алдына бара алган эмес. Анткени алардын астында күнөөлүү эле. Салтты аттап кетип калганы аз келгенсип, арадан көп убакыт өтсө да күнөөлөрүн моюндарына алып, астыларына бир түшүп келген эмес. Илияс муну дайыма ойлогон, бирок каражаты жетишпегенинен улам кийинкиге жылдырылып отурган. Ушул жерден маани бере турган болсок, мейли Илияс ата салтын аттап, кудалашкан жерине карабай кызды ээрчитип кетти, а бирок анын кыздын ата – энесинин астына түшүп, кечирим суроо жөнүндөгү ою – анын кыргыздын бир уулу экендигинен кабар берип турат. Себеби кыргыздарда чекилик иш кылган адам, өз күнөөсүн сезсе алдыга түшүп, кечирим сураган. Керек болсо белек – бечкек да алып барышкан. Балким, кызды төркүлөтүү же кудалардын алдыга жыгылып баруу салты да ушул каададан улам калып калгандыр деген да ойлор келет. Ушул жерден мейли Илияс салтта жок жосунду жасаса да, кыздын ата – энесинин алдына барып, алдыларынан өтөм деген оюнан улам, демек эл улам аң – сезими өсүп, жаңы заман, жаңы жашоо келгенде эл өзү акырындап, эски, керексиз салттар колдонуудан чыгарылып, ал эми өнөгөлүү, пайдалуу салттар болсо ар дайым жашоо – турмушта колдонула берген деген тыянак чыгарууга болот. Бул ойлорубуз кийинки пунктта уланат.

⁶⁷ Ашымбаев Б. Чыңгыз Айтматов. –Ф.: 1965. – 78 – б. // Китепте: Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын 8 томдук жыйнагы, 1 – том, 379 – б.

I.3. Улуттук салттын совет доорунда сакталышына аракет Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгында.

Ар бир улут өзүн башкаларга таанытуу үчүн накта өзүнүн улуттук жүзү, башка улуттардан айырмаланган улуттук өзгөчөлүктөрү, материалдык жана руханий баалуулуктарына өзгөчө маани берүүсү керек. Бул бөлүмдүн биринчи пунктунда сөз болгондой совет доорунда эски салттардын жаңыланышын автор көркөм иликтөөгө алган. Муну менен ал эски салт – санааларыбызды таптакыр эле четке чыгарып, алар түп тамырынан бери өзгөрүп, жаңыланган деген идеяны чагылдырган жери жок. Совет доорунда деле байыртадан бери келаткан салт – санаалар эл арасында жашап кала берген. Элдин ошол мезгилде колдонуп жүргөн улуттук каада – салттарынын ичинен улуттун жашап кетүүсү, элдин келечеги үчүн керектүү, пайдалууларын сактап калуу аракети жазуучу көрө билген жана чыгармаларында чагылдырып берип кеткен. Жогоруда биринчи пунктта негизги басымды каада – салттын кээ бир көрүнүштөрүнүн жаңыланышы тууралуу иликтөө жүргүзүлсө, ал эми бул пунктта улуттук каада – салттын сакталышына болгон аракет тууралуу сөз болот. Мында жазуучунун башка чыгармалары менен бирге эле жогоруда сөз болуп кеткен аңгеме, повесттери да кайра каралып, башка нуктан, башка багытты көздөй иликтөөгө алынат. Жазуучунун «Ак жаан» аттуу аңгемесинин негизги идеясы жаңы жашоо – турмушту, ошону менен бирге эски салттык түшүнүктөрдүн да жаңыланышына багытталганы менен анда көзгө анчалык көрүнбөгөн, улуттук салттын дале колдонулуп жаткандыгы тууралуу майда бир деталдар да бар. Зейнеп апа кызын апкелем деген оюнан кайтып, кыз – күйөөсүнө барып келүү тууралуу ойго токтойт. Кыргыз элинде конокко барганда өзгөчө кыз - күйөөнүкүнө барган ата – эне эч качан куру кол барган эмес. Алар сөзсүз нанын жышырып алып, кыз - күйөөсүнө ыроолоп белек - бечкек (кийит) алып барышкан. Бул салт азыр дагы бар. Анын сыңары Зейнеп апа да баштагы кызын алып келем деген оюнан кайтып, жакшы ниет менен боорсогун жасап, кызына ак жоолугун алып, күйөө баласына өз колу менен көйнөгүн тигип алып жолго чыгып жатат. Демек ал жаңы замандын жаңы өзгөрүүлөрүн кабыл алып, бирок ошону менен каада – салттан да четтеп кеткен жок. Демек ал жаңы нерселерге түшүнүү менен мамиле кылып, жаңы менен эскини айкалыштырды

башкача айтканда элдин аң – сезимине сиңип калган өнөгөлүү салт – санаанын бир түрү сакталды. Ал эми «Делбирим» повестинде болсо Асел уулун алып Илиястан кетип калганда, бараар жери, жок эне – баланы Байтемир деген жолчу үйүнө баш паанектетип, жашатып жүрөт эмеспи. Ошондой күндөрдүн биринде Саматтын басып калганын көргөн Байтемир сүйүнүп:

-«Асел, эртең Саматтын тушоосун кеселичи! Балдарды жарыштырып, эл – журттун батасын алалы» - деп, тамыр – тааныш малчыларга барып, жандык, кымыз апкелгени, эртеси күнү кошуна – колоңдорду чакырып, тойчук бергенин айтат. Ал эми тушоо кесүү салтын кантип аткарганын төмөнкүчө сүрөттөйт: «Саматты жерге коюп, эки бутун тушап, жанына кайчы койдум. Анан балдарды жарыштырдым. Балдар чуру чуу түшүп чуркап келишти. Чыгып келгени тушоону кести.

-Кана, уулум, чурка эми! Алгыла, балдар жетелеп кеткиле! – дедим.

Балдар чуркап кетишти. Самат алардын артынан төпөң – төпөң жөнөдү.

-О, журт! Менин кулунум жер бетине даң салып жөнөдү! Өмүрүндө мүдүрүлбөй жүрсүн, батаңарды бергиле! – деп кыйкырдым.

Тургандар жабыла бата беришти»⁶⁸.

Кыргыз элинде тушоо кесүү салты - байыртан бери келаткан салттардын бири. Баланын бутун ак - кара түстөгү жиптердин өрүндүсү менен байлоо - биздин түшүнүгүбүздө бул жашоо ак - карадан, жакшы - жамандан куралат дегенинин белгиси, ал эми чуркап келген баланын байланып турган ошол жипти кесип тушоосу кесилип жаткан баланы жетелеп кетиши, жашоодогу кыйынчылыкты, жамандыкты жеңе билип, ал эми жакшылыкты, дөөлөт, байлыкты көтөрө билип, жашоосунда эч качан мүдүрүлбөй жүрсүн дегенди билдирсе керек деген ой келет. Байтемир да: «Өмүрүндө мүдүрүлбөй жүрсүн, батаңарды бергиле» деп эл - журттан бата тилеп жатпайбы. Демек ата - эне баласына элден бата алуу үчүн ушундай салттарды аткарып келишкен. Мындай салттар азыркыга чейин эл арасында сакталып келген.

⁶⁸ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, 1 – том, -Б.: -2008, 367 – б.

Улуттук салттын Совет доорунда сакталышына аракетти булардан сырткары жазуучунун «Эрте келген турналар» жана «Саманчынын жолу» повесттеринен да көрө алабыз.

Чыңгыз Айтматовдун улуттук колоритте жазылган, баалуу чыгармасынын бири - «Эрте келген турналар» болуп саналат. Бул чыгармасы атынан эле айтылып тургандай согуш убагында жашоо - турмуштун оор азабына эрте аралашкан, элдин түйшүгүн эрте жаштарында эле көтөрүп баштаган мектеп окуучуларынан түзүлгөн «Аксай десанттары» деп аталган Султанмурат баштаган балдардын тобунун, аларды сынаган турмуштун, согуштун оор сыноолору, оор кырдаалдары чагылдырылып берилет. Анан да эң негизгиси жогоруда айтылып кеткендей бул повест өзүнүн мазмунуна каада - салт, үрп - адаттардын маанилүүлөрүн эл арасында дагы да колдонулуп жатканын туюндурганы менен да маанилүү.

Султанмурат - бир үйдүн улуу баласы. Андан кийин иниси, карындаштары бар. Иниси Ажымурат өтө эрке болуп, атасына аябай жакын болгон. Атасын ушунчалык жакшы көрүп, ач кенедей жабышып алаарына кошуналар да таң калаар эле. Чыгармада ал мындайча берилет: «Аруукан деген коңшу кемпирден элдин баары сестенип турушчу, мүнөзү катуу, өзү каржайган сөөктүү, чаңырып сүйлөгөн киши эле. Кээде Ажымуратты тарбайган колу менен кулактан аткып, жекирип калчу:

- Ой, какмар, бала да ушинтчү беле, мунуң жакшылыктын жышааны эмес! Бир балээ болоордо бала ушинтип атасына эзилип калчу эле. Тирүү басып жүргөн атасын ойноок бала ушунчалык сагынат деген эмне шумдук, кокуй! Мунуңар бала эмей эле балаа! Деги койдурсаңар болбойбу, бул жакшылыктын жышааны эмес, жоругуң жолдо калгыр!»

«Өз башына көрүнсүн» деп, апасы кемпирдин артынан жерге үч түкүрүп, анан атасына ашкере элжиреп кеткен Ажымуратты көк желкеге бир муштап, үйгө кубалап кирип кетер эле. Бирок Аруукан энеге бет келип каяша айтуу жок»⁶⁹ деп чагылдырып кетет. Кыргыздарда улуу муундун өкүлдөрү, өзгөчө чоң энелер үрп – адатка, ырым – жырымдарга өтө көңүл бурушкан. Анын сыңары Аруукан эне да

⁶⁹ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, -Б.: 2008, 3 – том, 172 – б.

обу жок эркелегендик, тирүү жүргөн атасын ушунча сагынгандык жакшылыктын жышааны эместигин сезет да, аны жамандыкка жоруйт. Ал эми баланын апасы мунун баарын угуп отуруп, ага каяша айткан эмес, себеби кыргыз салтында, наркында улуу кишиге карап каяша айтуу деген жок болгон. Каяша айтмак түгүл улуу киши келатканда келин – кесек жолду кесип өтүп кетпей, ал өтүп кеткенче күтүп турган, ал эми атчан кетип бараткан киши жолдон улуу кишилерди көрүп калса түшө калып учурашкан. Булар башка элдерде учурабаган кыргыз элине гана таандык улууларды сыйлоо салттарынан болуп саналат. Анын сыңары Султанмураттын апасы да Аруукан кемпирге ачуусу келип же болбосо ал менен урушуп кетпейт. Жөн гана «Өз башына көрүнсүн» деп жерге үч түкүрүп коет. Мындай көрүнүш ошол кемпир айткан балээден алдын – алуу, башкача айтканда «андай болбой эле койсун» деп ырымдап коюу болуп саналат.

Дагы бир салттык көрүнүш Султанмураттын атасы менен Жамбылга бара жаткан дагы учурунан көзгө тартылат. Ошондо жолдо баратып, атасы божуну уулуна карматат. Божуну карматуу, уулунун колуна тапшыруу деген бул аталардан келаткан нарк. Ушул тууралуу А. Муратов: «Мергенчи уулунун өз ишин улантарына көзү жеткенде мылтыгын баласына карматкан, ага чейин ага эч кимди катылткан эмес, дыйкан өз кетменин уулуна да ушундайча берген, тигүүчү биринчи кезекте оймогун өз кызына гана ыраа көргөн. Мал артында жүргөн киши атын базарга сатып, уулуна башкасын алып берген эмес, өзү минип жүргөнүн атайын ырасым - салт боюнча эр жеткен эркек баласына мингизген. Ал - балага берилген укук, атадан балага өткөн мураскерлик. Чыгармада Султанмуратка божуну берүү - ага араба айдоого ишеним берүү гана эмес, арабага чегилген аттар Чабдар менен Чоңторуну кошо ишенүү»⁷⁰ деп белгилеген. Демек Султанмураттын атасынын божуну бергени – ата – бабалардан бери келаткан каада – салтты сактап, улантуучулук, уулуна ишенгендик, анын чоңоюп, эс тартып калганын сезгендик, өзүнүн орун басары болооруна ишенгендик болуп саналат. Атасы божуну бергенден кийин жолду катар аттары Чабдар менен Чоңторунун сырларын ачып берип, «Ач кылбай, кор кылбай багып, абзелин мыктылап турсаң ара жолго таштабайт. Ат кордогон жолдо калат деген, табын таап, жакшы баксаң ат адамдын канаты да, кубаты да. Эч жерде кор болбойсуң, жолдуу болгонун

⁷⁰⁷⁰ Муратов А. жогоруда аталган китебинде, 109 – б.

ошол»⁷¹ деп уулуна элдик тарбиядан да сөз козгойт. Ал эми согуш учурунда башкарма Султанмурат баш болгон беш баланы алып Аксай айдоо талаасына барып кош айдап, жүздөгөн гектар дың бузуп, эгин эгип өстүрүүнү тапшырат. А. Муратов баса белгилеп кеткендей «Деги эле ээн жерге жиберип эр жеткен баланы сындан өткөрүү, анын канчалык турмушка даяр болгонун көрүп – билүү кыргыз этносунун байыртан келаткан салттарынан» деп баса белгилейт. Анын сыңары балдар жашоонун оор түйшүгүнө эрте аралашып, аталарынын ордун жоктотпой элдин камын көрүү милдетин моюндарына эртелеп алышат да айылдан алыс жердеги Аксайга кош айдап, эгин эгүүгө милдеттендирилет. Бирок күн жылыганча алар колхоздун арыктап жүрбөй калган өлөсөлүү аттарын багып жазга чейин калыбына келтирүүгө киришишет. Күндөр өтүп, көркүнө чыккан аттарды көрүүгө кызыгып, сарайга баш баккандар көбөйөт. Аттарды көрүп, балдарды макташат. Карыялар эски сөзгө кирип: «Ат адамдын канаты, ат адамдын жолдошу, жакшы кишинин колундагы ат баласындай ысык көрүнөт, баккан ээсине ат да ынак болуп калат дешет. «Ат баласын арык деп жолго таштап кетпеңер, адам уулун карып деп колго таштап кетпеңер» деп ылакап сөз менен маселдетишет»⁷². Албетте бул сөздөр тээ ата – бабалардан бери айтылып келаткан улуу сөз, нарктуу, сөз, салттуу сөз. Анын сыңары ушундай улуу сөздөрдү угуп эс тарткан балдар, малдын баркын билип, аттарды таптап багышат, алар менен сүйлөшүп, сырдашышат. Ат багуу тууралуу, керек болсо ат жабдыктарын кантип кароо, сактоо тууралуу да башкарма Тыналиев балдарга элдик педагогикага таянып сабак өтөт. Ал «иштен кийин ат жабдыктарын жаткан жерге, жамгыр, суу тийбеши үчүн алачыктын ичине коюу керек дейт, себеби биринчиден кайыштын баары эзилип суу болбойт, экинчиден ат жабдыктары тээ илгертеден бери эле мал артында же жоо артында жүргөн кыргыз үчүн жаздык катары да кызмат кылган» дейт. Демек бул жерден башкарма А. Муратовдун айтуусу боюнча: «Башкарма улуу катары кылымдардан кылымдарга келе жаткан ошол традицияны эске салып, кийинки муунга өткөрүп берүүчү рухий көпүрөнүн милдетин аткарууда»⁷³.

Чыгармада кездешкен өлүм зыйнатында колдонулган дагы бир салттык көрүнүштү чагылдыруу менен автор ошол салтты сакталып калуунун аракетин

⁷¹ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, -Б., 2008, 3 – том, 184 – б.

⁷² Жогорудагы китепте, 207 – б.

⁷³ Муратов А. жогоруда аталган китебинде, 120 – б.

көрсөтүп жаткандай. Чыгармада бир күнү Чекиш чал Анатайды үйүнө жиберип, балдарды чогултуп алып: «Мына бүгүн да бир суук кабар келди, Анатайдын атасы Сатаркул бронтто окко учуптур, шейити болгур. Бирөөңөрдүн башыңарга мүшкүл түшкөндө башкаңар тикеңерден тик туруп, караан – жөлөк болуп, кайрат бергениңер оң. Жаш эмессиңер. Баргыла, батага келген элдин атын алып дегендей, каралашып тургула. Анан Анатайдын жанына туруп алып, сай сыздатып бышактай бербей, ыйласаңар жакшылап өкүргүлө. Анатайдын досу экениңерди эл билсин»⁷⁴ деп балдарды өлүк чыккан үйгө алып барат. Чекиш чалдын балдарга айткан сөзү – бул элдик каада – салт. Анткени кылымдардан бери эле кыргыздарда өлүк чыкса тууган – урук, айыл эли кары – жаш дебей ошол жерде өлгөндүн үй – бүлөсүнө тикеден тик туруп каралашып, кызмат кылышкан. Бул каада элдин ичинде тынбай уланып отуруп элдик каада – салтка айланып кеткен. Ошондуктан ар ким өлүк чыккан үйгө барып көз көрсөтүп, кайрат айтып, кызмат кылууну парз катары эсептеген. Ал илгертеден бери келаткан ушул салттын унутулуп, колдонуудан чыгарылып калбай кийинки урпактар тарабынан сакталып калышына аракеттенип, балдарга атайын айтып билдирип жатат. Балдар да ата салтын улай Анатайдын үйүнө жакындаганда жабыла «Эсил кайран атакем оо – ой, эми кайдан көрө – лү – үү!» деп өкүрүп келишип, Анатайга кайрат айтып, жөлөк болушат. Анан да алар эң негизгиси салт боюнча алар «өздөрүн буердеги көп иштерге милдеттүү сезишип, аракет кылып жардам көрсөтүп туруу керегин билишет. Төртөөлөп арыктан суу ташып, отун жарып, самоор коюп, келгендердин атын алып, кайткандарды аттанып жүрүштү»⁷⁵. Демек автор ушул кичинекей эпизод аркылуу элдик каада – салттын маанилүү бир учурун көзгө тартып, эл ичинде жашап жаткандыгын чагылдырып кетти.

Ошентип жаз келип кош айдоо убагында балдар Аксайды айдап башташат. Бир күнү балдар тоо текенин эти тууралуу сүйлөшө кетишип, анда Султанмурат: «Арык экен, антсе да кийиктин эти эмеспи, даамдуу. Эки мергенчи тоодон түшүп келатып, биздин отко кайрылыптыр дейт, шыралга таштап кетиптир. Ушундай кыйын кезде салтты сактаган жакшы мергенчилер экен. Биринчи жолукканга шыралга берген мергенчинин кийин да жолу болот дейт эмеспи»⁷⁶ дейт. Шыралга

⁷⁴ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, -Б., 2008, 3 – том, 250 – б.

⁷⁵ Жогорудагы китепте, 252 – б.

⁷⁶ Жогорудагы китепте, 261 – б.

берүү салты да эзелтен келген салттык көрүнүш болгон. Мергенчилер аңчылыктан кайтып келатканда алдыдан чыккандарга ыроолоп олжосунан кесип берген. Ал эми олжого жетпей калгандарга мергенчи кийинки аңчылыкка чыкканда берээрин айтып сөз берген. Бул салт башка элдерде кездешпейт жана кыргыз элинин башкалардан айырмаланган өзгөчөлүгүн, айкөлдүгүн, гумандуулугун билдирип турат. Салттын ушундай кичинекей эле бир көрүнүшүнөн кыргыздардын жеке керт башынан да жалпы элди ойлогон кең пейилдүү мүнөзгө ээ болгондугун айгинелеп турат. Шыралга берүү салты бир тараптан тарбиялык салт катары да саналат, башкача айтканда мунун түпкү өзөгүндө өзүндө бар нерсени башкалар менен бөлүшүү, бири – бирине каралашып, жардамдашуу деген маани катылып жаткандай. Ошондуктан автор эл үчүн өрнөк боло турган бул салттык көрүнүштүн сакталып калышы үчүн аракеттенип, атайын бул сюжетти чагылдырып жаткандай сезилет. Балдарга мергенчилердин шыралга таштап кетүүсүн чагылдырган кичинекей эпизод ошол салттын совет доорунда да жашап жаткандыгын билдирип турат. Эртеси күнү болсо балдар кош айдап жатканда чет жагыраакта атчан, мылтыкчан бир мергенчинин кетип баратканын көрүп калышат. «Султанмурат кишинин караанын көргөнүнө кубанып, аттарын токтотуп, үзөңгүгө тура калды:

- Эй, мергенчи, шыралгаңа ыракмат! Ыракмат дейм! Жолуң болсун!

Бирок тиги атчан унчукпастан өтүп кете берди. Укпайт дегидей ыраак эмес болчу, бирок жооп кайтарбады. Кыязы шашып бараткан неме го»⁷⁷. Андан жарым саат өткөндөн кийин дагы бир мергенчи көрүндү. Бирок ал да кайрылбастан, унчукпай, кошчулар менен саламдашпай кетип калды. Ошондо балдар: «Салт билбеген немелерби, болбосо кошчу көргөн жолоочу кыя өтпөйт, кайрылып саламдашып, иш илгери болсун, кырман толсун, кепсенге келээрбиз деп кетет эмеспи. Чекиш чал айткандай, азыркы адамдар башкача болуп калганбы. Салтты унутуш деген эмне, айтса – айтпаса Чекиш чалдыкы туура белем»⁷⁸ деген ойлорго түшүшөт. Ооба балдардын ойлогондору туура. Себеби кыргыз салтында жер айдап, эгин эгип, эгин жыйнап жаткандарга атайын кайрылышып, «Иш илгери болсун, кырманга дан толсун, береке берсин» деп учурашып, ал – жай сурап коюу

⁷⁷ Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, -Б., 2008, 3 – том, 265 – б.

⁷⁸ Жогорудагы китепте, 265 – б.

милдет болгон. «Кыргыз элинде «Китеп жазган, көпүрө салган жана дың жерди бузган киши өлгөндөн кийин да сооп табат» деген сөздүн айтылып калышы жер иштетүүнүн канчалык маанилүү экендигин көрсөтүп турат. Анын сыңары китеп, көпүрө, жер иштетүү адам өлгөндөн кийин дагы элге кызмат кыла берүүчү түбөлүк эмгектер болуп саналат»⁷⁹. Ошондуктан канча жылдан бери иштетилбей жаткан дың жерди жаш болсо да тырмалап айдап жүргөн балдардын жанына келип, алардын ал – жайын сурап, «Иш илгери» болсун айтып коюшса, бир жагынан салтты билгендиктерин көрсөтүп, экинчи жагынан кош айдагандарга моралдык жактан дем - күч бергендик болуп калмак. Ошондуктан көптү көрүп, салтты билген Чекиш чал салттын унутулуп баратканын байкап, «азыркы адамдар башкача болуп калганбы» деп таң калганы да туурадыр деген ой келет. А бирок алыстан көрүнгөн ал атчандар мергенчи эмес эле. Салттык жосунду жасап шыралга таштап кетүүнү билген кыргыз мергенчилери анан кантип кошчулардын саламын угуп туруп, аларга жооп кылып учурашпай, «иш илгери болсун» дебей кыя өтүп кетмек эле. Демек алардын мергенчи эмес экендиктери айдан ачык. Анда алар ким? Алар балдарды, алардын этке толуп, согумга жарап калган аттарына сыртынан көз салып жүргөн каргыш тийген уурулар эле. Алар ошол катаал согуш учурунда жаш балдардын тарткан азаптарына, мергенчилердин таштап кеткен шыралгасына ыраазы болушуп, аларды ошол мергенчилер экен деп ойлоп салтты улай саламдашканына кайдигер эле. Алар үчүн балдардын аттары гана керек болгон. Ошентип жаш балдар кош айдап бүтө электе аттарга ошол уурулар келип, мыкаачылык менен алып кетишти. Алардын атка болгон мамилеси башкача айтканда аттарды сабап, башка – көзгө чапкылашы алардын тарбия – таалим көрбөгөндүгүн, ата тарбиясы менен ата салтын билбегендигин көрсөтүп жатат. Кыргыз салтында атты тепкен эмес, башка чапкан эмес, аны аздектеп, бапестеп баккан. Ошондой элдик тарбияны көрүп калган кош айдаган балдар салтты билген, малдын сырын билген Чекиш чал менен башкарма Тыналиевдин үйрөтүүсүнөн улам аттарды жакшы багышкан, жакшы мамиле кылып, аларды жакын адамындай көрүшүп, сүйлөшүп, сырдашышкан. Мына ошондой бапестелип багылган аттарды уурулар түн жамынып, сабап, койгулап, уурдап кетишти. Алар акыры Султанмураттын атын Чабдарды атып салышты. Бул атуу

⁷⁹ Исаков Б. 18 – 19 – кылымдардагы Кыргыздардын социалдык жана экономикалык тарыхы, -Б., 2009, 90 – б.

менен алар А. Муратовдун айтуусу боюнча: «Уруулар жеке атты – Чабдарды гана аткан жок, алар улуттук салтты, улуттук мурасты, фольклорду, «Манасты», этнопедагогиканы» атты. Кара күчтөр кылымдан келаткан жарыкты бууп салды. Рухий дайраны ылайкалап, таза дүйнөнү канга жууду»⁸⁰. Албетте бул ишке элдин кадырын, аттын баркын билбеген, ата салтын, эне адебин көрбөгөн ошол уруулар гана бара алат эле. Демек ар бир адам адамдыгын сактап калышы үчүн материалдык байлыкты гана көздөбөстөн, эң алгач руханий байлыкты көздөп, элдик тарбиядан, элдик этика – эрежелерден, элдик каада – салттан өзүнө жакшы үлгүлөрдү ала алса, алардын жакшы пайдалуу жагын турмуш тиричилигинде колдонууга өтсө өз кимдигине, угутуна, улуттук башатына ээ болоор эле.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында көрсөтүлгөн ар бир окуя, ар бир сюжет, адамдардын ортосундагы ар кандай мамиле жөн эле берилип калган эмес, алар өздөрүнө чоң милдетти жүктөп турат. Жакшылап баамдаган окурман анын чыгармаларындагы кичинекей эле эпизоддон болсо да чоң бир идеяны таба алаарына жана андагы берилген ар бир сүйлөмдө чоң бир табышмак, маселе катылып жаткандыгына ишенээрине күмөнүбүз жок. Анын сыңары бул чыгармасында улуттук колориттеги жашоо – турмушту, элдик каада – салт менен үрп – адаттарды кичинекей бир шилтемдер менен чагылдырып кеткени кийинки урпактар ата – бабалардан мурас болуп калган каада – салт, нарк – насилдерди билип жүрсө, алардан өздөрүнө пайдалуу жактарын сиңирип ала алса деген терең идея жатат.

Жогоруда автордун иликтенип кеткен чыгармаларынан сырткары «Саманчынын жолу» повести да сөз кылууга арзыган, курамында кыргыз улутунун элдик маданиятын, салт – санаасын, элдик педагогикасын камтыган чыгармалардан болуп саналат. Бул повестти иликтеп жатып, бир өзгөчөлүккө көңүл бурбай коюубуз чекилик болуп калаар. Айтматов өз чыгармаларында каармандарды чыныгы жашоодон алган, керек болсо алардын аттары да өзгөртүлбөй берилген, ал каармандар – бала кезинен бери билген, чогуу бир чөйрөдө жашаган анын айылдаштары, замандаштары. Анын сыңары бул чыгармасындагы нарктуу, салтты билген, чыныгы кыргыз аялдарында болгон жакшы касиет, сапаттарга ээ Толгонай да чыныгы турмуштагы Толгонай

⁸⁰ Муратов А. жогоруда аталган китебинде, - Б.: 2006. 137 – 138 – бб.

байбиченин прототиби экен. Бул туурасында изилдөө жүргүзгөн Ү. Култаева: «Толгонайдын образында берилген эң мыкты сапаттар: кайраттуулук, акылмандык, нарктуулук кадимки жийделик Толгонай байбиченин сапаттары экен. Апаат согуш эр бүлөнү мойсоп, жеке үй эмес, бүтүндөй айыл жетимсиреп турган согуштан кийинки болгон бир окуяны элеттиктер эстен чыгарбай мындайча эскеришет: Айылда адам өлөт. Көр казарга, каза тапкан пендени көтөрүп коерго эркек тана табылбайт. Ошондо Толгонай ургаачы аттуудан жалгыз өзү өспүрүм балдарды бейитке ээрчитип келип, баш – көз болуп балдарга көр каздырат. Анан түбөлүк жай даяр болгондо көр ичине өзү түшүп сөөктү кандай коюу керек экендигин балдарга жакшылап түшүндүрөт. Ал эми сөөктү мүрзөгө алып келгенде салтты сактап балдарга сыртынан көз салыптыр. Ошондон кийин балдар өлүк көмүү зыйнатын үйрөнүшкөн экен»⁸¹ дейт. Демек бул айтылгандардан улам чыныгы жашоодогу Толгонай да элдик салтты жакшы билген, аны жаштарга өткөрүү милдетин мойнуна алган нарктуу, барктуу аял болгон. Мына ошол аялды автор көркөм чыгармачылык менен дагы да салттуу, нарктуу кылып сүрөттөп, дүйнөгө таанылган Толгонай эненин образын жаратты. Бул каарманды автор байыртадан калган каада – салттарды кийинки урпактарга үйрөтүп, алардын сакталышына кам көргөн аял катары көргөн деп билсек болот. Ошентип бала кезинен салтты, элдик тарбияны көрүп, үйрөнүп, көз алдында сактап калган жазуучунун күчтүү чыгармачылык талантынан улам улуттук салттарга каныккан энциклопедиялык чыгарма – «Саманчынын жолу» жаралып отурат.

Бул чыгарма салттуу, нарктуу Толгонай байбиченин өткөн жашоосун, көргөн азап – тозогун, согуш учурундагы элдин турмушун сүрөттөп баяндап берип, көз алдыга таамай тартып кетет. Ал эми ошол согуш учурунда да ата – бабалардан бери келаткан салт – санаалардын эл ичинде колдонулушу ушул каармандын, анын үй – бүлөсүнүн жана аны курчаган эл – журттун тегерегинде жүрөт. Бул чыгармада каармандын кубаныч, кайгысын тең бөлүшүп, жамандык, жакшылыгын коштоп турган Жер – Энеден сырткары табияттын көрүнүшү болгон – Саманчынын жолу жылдызы да бар. Толгонай Субанкул экөө баш кошкон түнү асмандын бир четинен экинчи четине керилип жаткан дал ошол

⁸¹ Култаева Ү. Турмуш чындыгы жана көркөм образ. – Б.: 2002. -17 – 18 – б.

Саманчынын жолу жылдызын көрүп: «Биз да ушул жомокто айтылган асыл адамга окшоп өзүбүзчө жер – сууга ээ болуп, эгин айдап, түшүм алып, курсак тоюп, эл катарына кошулар бекенбиз» деп тилек тилейт. Ата – бабалардан бери эле кыргыздардын жылдыздарга болгон ишенимдери чоң болгон. Алар келечек тагдырын жылдыздар менен байланыштырган. Асманда жылдыз учканын көрүшсө бир адамдын жаны учту деп билишкен, көптөр жылдыз учканын көргөндө тилек кылып жиберешкен. Анткени ошол убакта тиленген тилектер орундалат деп ишенишкен. Асмандагы жылдыздарды карап отуруп, келерки күндө аба ырайынын кандай болоорун жоромолдошкон. Ал эле эмес Муратовдун пикири боюнча: «Байыртадан түрк элдеринин жана кыргыздардын түшүнүгүндө асмандагы жылдыздар менен жердеги адамдар түпкү насили бир болгон, жылдыздар – адамдар, алар жылдызга айланып кеткен пенде тукуму деген идея жашаган»⁸². Ошондуктан автордун Толгонайдын жашоосундагы ар кандай абалында Саманчынын жолун ошол жагдайга жараша ар кандай абалда сүрөттөшү бекеринен эместир. Чыңгыз Айтматов кичинесинен табиятка жакын болуп улуттук салтта тарбиялангандыктан адам менен табият дайыма гармонияда экендигин билет жана чыгармаларында чагылдырып берет. Мурунтан бери келаткан жылдыздарга болгон ишеним ошол доордо да жашап жатканын чагылдырып кетти.

Автор Толгонайдын үй - бүлөсүн нарктуу, салттуу кыргыз үй - бүлөсү кылып чагылдырат. Себеби бул үй - бүлө кыргыз элине таандык каада - салт, үрп - адаттарды карманган үй - бүлөлөрдөн. Алгач эле көзгө урунганы - Касымдын энесине жаңы түшүмдүн нанынан ооз тийгизгени. Ал орок маалында жаңы буудайдын унунан жасалган ысык нанды «Ысык эле бойдон экен. Ал, апа, жаңы буудайдын нанынан биринчи ооз тийгин» дейт. Демек бул жерде кыргыз элинин нарктуу үй - бүлөсүндөгүдөй эң биринчи түшүмдү, алдыга келген даамды улууларга биринчи ооз тийгизүү салты көрсөтүлүп жатат. Качан гана үйдүн улуусу ооз тийип, анан балдарына жегенине жол ачат. Бул салт улууларды сыйлоону, дасторкондо тамакка элден мурун жулунуп тартипсиздикти көрсөтпөөнү, барга топук кылууну үйрөтөт. Бул да болсо кыргыздардын тээ байыртадан бери келаткан өздөрүнүн башкаларга окшобогон дасторкондо

⁸² Муратов А. жогоруда аталган китебинде, 82 – б.

отуруунун өзгөчө этикасы болгондугунан кабар берип турат жана элдин ошол өзгөчөлүктү сактап калуу аракетин көрсөтүп турат .

Кыргыздарда тээ илгертеден бери эле эркек уул төрөлсө «Жоокер туулду» деп сүйүнүшкөн экен. Үй - бүлөдө жигиттерди ар дайым жоокер кылып, мекенди коргоону үйрөтүп, атайын ошол милдетти аткаруу үчүн турмуштук жана психологиялык жактан даяр кылып келген. «Саманчынын жолу» повестиндеги Толгонайдын күйөөсү жана үч уулунун тең согушка кетиши ошол советтик доордогу идеологиянын таасири эле эмес, алардын канында жүрүп турган ошол ата - бабанын элдик тарбиясынын уландысы катары көрсөк болот. А. Муратов айткандай: «Башатында Субанкул менен Толгонай турган бир үй - бүлөнүн руханий күчтүүлүгү, патриоттуулугу бул советтик тарбиянын гана таасири эмес, аларга ошондой кудурет нарк берген башка бир булак - салттуу кыргыз үй - бүлөсүнүн насили, өтөгөлүү өмүрүн кийинки учурга өткөрүп берип жүргөн кыргыздык элдик педагогика»⁸³.

Бул чыгармада советтик доордо согуш учурунда да унутулбай эл тарабынан колдонулуп жаткан өлгөндү угузуу салты чагылдырылып берилгени – ошол улуттук каада – салттын элдин аң – сезимине сиңип калганын, канчалаган убакыттар өтүп, турмушта ар кандай кырдаалдар болсо да өзгөрүүгө учурабаганын көрсөтүп жатат. Автор мындан элдин ошондой нарктуу салттардын сакталып калышына болгон аракетин көрөт. Кыргыздарда өлгөндү угузуунун да өзүнчө бир каада – салты болгон. Элибизде бул суук кабарды дароо эле айта салышкан эмес, өлгөндү жакындарына угузаардан мурун айылдын сөзгө чебер, аксакалдары келип, аларга бул жашоонун татаал экендигин, өмүрдө эмнелер келип, эмнелер кетпей тургандыгы, бул жалган жашоодо адам деген ар нерсеге сабырдуу, кайраттуу болушу керек экендиги тууралуу насаат сөздөрдөн кеп улап, өлгөндүн жакындарын суук кабарга алдын – ала моралдык, психологиялык жактан даярдап алышкан. Ошондон кийин гана кошуна – колондору, айыл эли чогулуп келип угузушкан. Мына ушундай салтты Чыңгыз Айтматов айылдык кеңеште секретарь болуп жүргөндө кара кагаз таратып жүрүп өз көзү менен көрүп калган. Жаман кабарды угузуудагы жасалган жол – жоболор, салт – санаалар автордун көз жаздымында өчпөс болуп калган. Мына ошол элестер, каада -

⁸³ Муратов А. жогоруда аталган китебинде, -Б.: 2006, 80 – б.

салттарды автор бул чыгармасында да колдонгон. Мында Толгонайга Субанкул менен Касымдын өлгөнүн угузаардан мурун карыя киши келип аны «райондон келген полномоч бригадир келсин деп чакырып жатат, жүргүн» деп ээрчитип кетет. Жолдо баратып карыя киши сөз арасынан учкай сүйлөп: «Рахмат сага Толгонай, ушундай катаал күндөрдө эл – журтка баш болуп жүрөсүң, тизгининди бошотпой иштей бер. Сага деле оңой эмес, адамдын башына эмнелер келбейт, эмнелер кетпейт, деген менен кимде кимибиз болбосун, мындай жаманчылыкта бири – бирибизге өйдөдө жөлөк, төмөндө медербиз, элбиз да. Эл менен көтөргөн жүк жерде калбас»⁸⁴ - деп Толгонайды алдын – ала жаман кабарга даярдап алат. Ал суук кабарды Толгонай качан гана айылга кирип келгенде жүрөгү сезет. Анткени анын үйүнүн жанында далдалангансып жоон топ элдин турганы алда бир жаман нерседен кабар берип турган эле. Ошентип Толгонай согуштун майданында күйөөсүнөн да, уулдарынан да айрылат. Жалгыз каранаары - келини Алимман болду. Ошондой оор күндөрдө келини Алимман экөө бири – бирине эш, болду, бири – бирин караан тутту. Бул чыгармада нарктуу үй – бүлөнүн келини менен кайнененин мамилеси да таамай чагылдырылып берилген. Толгонай келиндүү болгондо маңдайы жарылып сүйүнөт. Кыргыз салтында келин келгенде кайнене «Келиним ак жолтой келин болсун» деп тилек кылып башына ак жоолук салган, оозуна сары майдан ооз тийгизип, башына чачыласын чачкан. Анын сыңары Толгонай да келини жаңы келгенде салтка ылайык Толгонай ак жоолугун салып, чачыласын чачат. Кыргыз үй – бүлөсүндөгү салттык көрүнүштөрдүн бири - бул үй – бүлөдө келиндин кайын журтун тергөөсү. Келин эле тергебестен кайната менен кайнене да келинине «келин» же «сен» деп атынан айтып кайрылбай, «балам», «кызым» деп кайрылган мындайча айтканда ошентип тергешкен. Анын сыңары Субанкул менен Толгонай Алимманга «балам» деп кайрылган. Бул тергөө салты кыргыздарды дүйнө жүзүндөгү башка элдерден айырмалап турган өзгөчө касиети. Бул салт кыргыздардын сый - урмат деген эмне экендигин билген, сыйчыл эл болгонунан кабар берип турат. Мындай тергөө салты азыр деле нарктуу, салттуу кыргыз үй – бүлөлөрүндө кезигет. Кыргыздарда кайната менен кайнене келинге аяр мамиле кылгандай эле келин да аларга сый – урмат менен мамиле кылган, эч качан кайната менен кайнененин, улуу кишилердин алдына жоолугу жок тасырандап чыккан эмес, аларга далысын

⁸⁴ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, -Б.: 2008, 2 – том, 164 – б.

салып отурган эмес. Эл арасында кеңири жайылып кеткен мына ушундай салттык көрүнүштөрүбүздү, адаттарыбызды жазуучу чыгармаларында Алимандын мисалынан сырткары Жамийла, Аселдерди да өрнөк катары көрсөткөн. Жамийла кыргыз келиндерине таандык болгон салттуулукту дайыма карманган. Мисалы, ал үйдөгү улуу кишилерди, кайниси Сейитти салтка ылайык дайыма тергеген, башынан эч качан ак жоолугун түшүргөн эмес. Ал эми Асел дагы бир тараптан жаштардын бактысына бөгөт болгон кудалашуу салтына макул болбой, өз сүйгөнү менен кете берсе да, баары бир ал кыргыздын өнөгөлүү салттарын аң – сезимине сиңирген келин болот. Муну чыгармада кезиккен кичинекей эле бир сюжеттен көрсөк болот. «Урмат аке экөөбүз жол боюнда сүйлөшүп турабыз. Урмат аке машинеге жакындаган да жок, Асел тарапты караган да жок. Асел эстей койгону жакшы болуптур, шалы жоолугун көзүнө түшүрө салына койду эле, мына ошондо Урмат аке ыраазы боло күлүмсүрөдү.

-А жөн билги келин экен! – деди. – Тилегиңе жет, балам. Сен эми автобазадагы улуулар барыбыздын келинибиз болосуң. Мына эмесе, Илияс, келиндин көрүндүгүн өзүңө эле берейин – деп мага акча сунду»⁸⁵. Бул мисалдан да көрүнүп тургандай, келиндер улуу кишилерди көргөндө жоолугун салынып, жүгүнүп сый – урмат көрсөтүшкөн, ал эми ага ыраазы болгон адам батасын берип, жаңы келин болсо көрүндүгүн да берген. Демек элибиздин улууулугун билдирген ушундай сыяктуу салттар ар дайым колдонулуп келгендиктен, сакталып ушул күнгө чейин колдонулуп жатат.

Айтматов чыгармаларында кошуначылык мамилени да таамай ачып, кыргыз салтындагы кошуналардын ымалаларын чагылдырылып көрсөтүп берген. Ошол азаптуу күндөрдө Толгонайдын жакын адамы, санаалашы – кошунасы Айша болду, Ал экөө Муратов А. айткандай «элдик нускадагы кошуналар». Кыргыздарда «Конуш алгыча коңшу ал», «Коңшу жакшы болсо сокур кыз эр табат», «Коңшунун азары болсо да безери болбойт», «Коңшунун ити коңшуну тиштебейт», «Коңшуң көр болсо бир көзүңдү кысып өт» деген макал – лакаптар, учкул сөздөр бекеринен айтылып калбаса керек. Анын сыңары Айша уулу Бекташ экөө Толгонай менен дайыма бирге болуп, ага жөлөк – таяк болду. Толгонай ооруп калганда Айша өзү ооруп жатса да төшөктөн туруп келип Толгонайга

⁸⁵ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, 1 – том, -Б.: -2008, 289 – б.

моралдык жактан кеп – кеңешин берет, колхоздун иштеринде болсо Бекташ ат арабасын айдап алып Толгонайга жардамчы болуп жүрөт, Алиман түн ичинде толготуп жатканда да Айша чебелектеп, жан – алы калбай Алимандын жанында күйпөлөктөп жүрсө, уулу Бекташ болсо аттарын арабага кошо калып аны доктурга алып жөнөйт, керек болсо жолдо Алиманды Бекташ төрөтөт, Алимандан калган баланы Бекташ өз баласындай көрөт, мектептеги чогулуштарына да катышып келет, кийин комбайнга жардамчы кылып алат. Мына ушундай кошуналык мамиле повестте жөн гана дал келүү, кирди – чыкты нерсе эмес, ал А. Муратовдун айтуусунда: «Биринчиден каармандардын мамилелешүү схемасын көрсөтсө, экинчиден элдик салтты чагылдырып берүүдө, үчүнчүдөн кошуначылык мамиленин кийинки муундарды тарбиялоодо чоң мааниси бар экендигин эске алып андагы тарбиялык насааттарды сууруп чыгып, ошолордон үлгү алгыла деген ибараттар айтылууда»⁸⁶. Бул чыгармадагы эки кошунанын мамилесин иликтеп жатып «Алыскы туугандан жакын кошуна артык» деген сөз эске түшөт. Демек жогоруда көрсөтүлүп кеткен элдик салттарды көрсөтүү жагынан да «Саманчынын жолу» кыргыздын этномаданиятын (каада – салт, үрп - адатын) согуш учурунан алып окурманга элестүү кылып чагылдырып бергендиги менен да баалуу чыгарма болуп саналат.

Жогорудагы чыгармалардан сырткары жазуучунун «Гүлсарат» повести да улуттук колориттеги, улуттук өзгөчөлүктөрдү курамына камтыган, улуттун башынан өткөргөн турмушун, саясий акыбалга болгон улуттук түшүнүктөгү карапайым калктын көргөн күнүн чагылдырган улуттук энциклопедия экендигине ынансак болот. Ушундан улам Н. Ыйсаева айткандай: «Чыңгыз Айтматовдун ар бир чыгармасы, өзүндө улуттук жыт, өзгөчөлүк алып жүрөт. Эгерде каада – салт чыгармаларын коштобосо, анда жазуучунун дүйнө жүзүнө белгилүү чыгармалары бир жагынан бөксө тартып калар эле»⁸⁷.

Илимий ишибиздин башында айтылып кеткендей Айтматовдун тээ бала кезинде алган көч тууралуу билим, тажрыйба, элестери кийин анын чыгармачылык дүйнөсүнө кирген. Ушундай этномаданий, этнопедагогикалык чөйрөдөн чыккан жазуучу бул чыгармасында Танабайдын ата бабалардын салтын

⁸⁶ Муратов А. жогоруда аталган китебинде, 83 – б.

⁸⁷ Ч. Айтматовдун «Гүлсарат» повестинде элдик каада – салттын чагылдырылышы // Китепте: Көркөм маданияттын проблемалары: Генезис. Поэтика. Типология. –Б., 2001. 281 – б.

сактоочу адам катары ачып берүүдө көч учурун да пайдаланып кеткен. Мисалы, чыгармада кездешкен «Эртеси Торгойдун көчүн Танабай ашуунун белине чейин узатып кайтты» деген сүйлөм аркылуу көч учурун, көч маалында колдонулган каада - салтты көз алдыга билиндирбей тартып өтөт. Ата - бабаларыбыз каада - салт боюнча бири - биринин көчүн көчүрүп - түшүрүшүп, үйүн тигишип, жаңы көчүп келген кошунага өрүлүктөп киришкен. Жаман көргөн адамдарды «көчүң оосун» деп каргап, көчүп бараткандарды «көчүң байсалдуу болсун» деп алкашкан. Анын сыңары автор жогоруда келтирилген бир гана сүйлөм аркылуу кыргыз көчүнүн ошол салттык - ыймандык критерийин жаңы замандагы тагдырына байланыштырып жатат.

«Гүлсарат» повестин иликтенип жаткан маселеге ылайык карап көрсөк, кыргыз салтында өзгөчө орунду ээлеген бата берүү салты да көзгө урунат. Бул чыгармада төмөнкүдөй чагылдырылат: «Тегерегиндеги айылдардан, атүгүл Казакстандан да эл келиптир, казактар байгеге өз күлүктөрүн кошту... Ошентип ат чабыш башталар маалында баардыгы даяр болуп: «Үзөңгүлөр шыңгырап, күмүш чапкан көмөлдүрүктөр жаркылдап, аттар да жасалган... Жалаң баштарына бир байлам жоолукту чарт түйгөн чабандостор кыркаар турган калың катардын алдына алакан жая ээрчий бастырды. «Оомийин!» деген деми күчтүү бата сөз казганактаган элдин бу четинен тиги четине дуу этти да, жүздөгөн кол бет сылап, сакалга аккан суудай төгүлдү». Кыргыз элинде салт болуп калган бата берүү салтынан кичинекей бир көрүнүш ушундайча көркөм чагылдырылган. Кыргыз элинде аш – тойлордо, келин алып, кыз бергенде, бешик той, тушоо той сыяктуу жакшылыктарда, жолго аттанаарда алакан жайып бата алуу, бата берүү салт болуп келген. Бата тууралуу адабиятчы, академик А. Акматалиев: «Кыргыздарда ак батага болгон ишеним өтө зор. Адам баласы туулган күндөн баштап ак батаны коштоп жүрүшү керек. Ал гана эмес душмандар менен жекеме - жеке сайышка чыккан баатырлар алтын – күмүш сыйлыкты эмес, ак батаны алып чыккан. Күрөш, эр эңиш сыяктуу мөөрөйгө, эл – журт намысына чыккандар анын мөөрөйүнө алган мүлккө кубаттанбай, чур этип алакан жайган ак батаны денесине шай көргөн. Анткени кыргыздын менталитети ак батадагы ыйык, бийик сөздөр жөн гана асмандагы абстрактуу сөздөр эмес, анын кан – жанына, дилине, ниетине,

тилегине эненин сүтү менен бирге сиңирилген»⁸⁸ дейт. Демек автор элдин аң – сезимине, кан – жанына сиңип калган элге пайдалуу ушундай салттардын эл ичинде сакталып калуусуна өтө маани берген жана чыгармасына максаттуу түрдө чагылдырып кеткен деп ишенсек болот.

Кыргыздарга гана таандык дагы бир өнөгөлүү салтты автор «Гүлсаратта» таамай чагылдырып берген. Кыргыздарда сатылган малдын ноктосун, жүгөнүн, жибин же башбоосун башка бирөөлөргө берген эмес. Бул адат эл арасында колдонулуп, аң – сезимине кыттай уюп, бара – бара салтка да айланып кеткен. Эл малын сатканда же алмашканда бул салтты ар дайым эсинен чыгарган эмес. Себеби ошол байланган нерсе менен оомат оошуп, ырыс жуушуп кетет, мындан кийин мал көбөйбөй калат деп ишенишкен. Анын сыңары Танабай да Гүлсарыны башкармага кыйнап алып кетип жатышканда дал ошол салтты сактап, башбоосун бербей алып калат.

Кыскача жыйынтыктап айтсак, Айтматов чыгармаларында чагылдырып кеткен ар бир салттык көрүнүш өз ичине терең маани – мазмунду камтып, ата – бабалардан бери келаткан жакшы салттардын подтекстинде катылып жаткан идеялардын Айтматов тарабынан көркөм чагылдырылышы десек болот.

⁸⁸ Абдылдажан Акматалиев Жакшы каада – салт алтын сымал дат баспайт // Эркинтоо. –Б., 13–январь, 2004, 7 – б.

II.4. Улуттук каада - салт, үрп - адаттардын совет мезгилинде кыйрашынын жазуучунун «Гүлсарат», «Ак кеме» повесттеринде чагылдырылышы.

Мындан жогорку пунктта сөз болгондой советтик доордо эл ичинде улуттук каада – салттар, үрп – адаттардын кээ бирлери сакталып, колдонулуудан чыкпагандыгы тууралуу иликтөө жүргүзүлгөн. Ал эми бул пунктта болсо совет доорунда каада – салттардын бааланбай, унутулуп баратышы жөнүндө көркөм иликтөө жүрүп, автордун «Гүлсарат» жана «Ак кеме» повесттери көркөм анализге алынат.

Жогоруда «Гүлсарат» повестинде кезиккен кээ бир салттардын (көчкө байланыштуу, бата берүүгө байланыштуу салттардын) совет доорунда дале жашап жатканы чагылдырылып берилсе, ал эми бул пунктта болсо «Гүлсарат» повестинде башкы каарман Танабай менен Гүлсарынын советтик социалисттик коомдогу өткөргөн күндөрү, жашоо - турмуштагы өзгөрүүлөр, анан да эң негизгиси улуттук каада - салттагы болгон өзгөрүүлөр, кыйроолор да чагылдырып берилет. Бул повестте изилдөө ишибиздин темасына ылайык улуттук өзгөчөлүктөргө байланыштуу элементтер көп кездешет. Бул оюбузду автордун өзүнүн да айтып кеткен маеги күбөлөп турат. Анда ал: «Гүлсарат» бир чети эң чоң чыгармачылык канагат алып келсе, бир чети аябагандай көркөм машакат да чектирди десем болоор. Бул повестте мен азыркы мезгилдеги улуттук турмуштун картинасын сүрөттөп бере алдым деп ойлойм, ушунусу менен ал мага кымбат. Мен мындай улуттук «орнаментти» түзүүгө эмес, улуттук турмуштун олуттуу проблемаларын чагылдырууга, социалдык конфликттердин, карама - каршылыктардын түпкү маңызын иликтөөгө аракеттендим»⁸⁹ дейт. Чындыгында да бул чыгармада автор улуттук турмушту көбүрөөк чагылдырууга аракеттенип, улуттук салт – санаанын кыйрап бара жатканын чагылдырууга бел байлаган. Буга мисал, чыгарманын башталышында Танабай шаардагы уулунун үйүнөн келатканда жолдо картайган Гүлсарат кыйналып өлүм алдында турганда бир жүк машина токтоп, Танабайдын машинага түшүшүн сунуштаганда, Танабай каршы болот. Ошондо машинадагылардын бирөөсү: «Урдум ошону. Мен да далайды

⁸⁹ Чыңгыз Айтматов «Ответственность перед будущим» Вопросы литературы № 9,.-М. 1967, 74 – 84 – бб.

көргөм. Таштай албайм дейт жанагы сөлөкөтүн. Эскинин калдыгы да. Билсең азыр күн көрсөтүп жаткан жалаң техника. Кайда барсаң техника. Согушта да техника. Алигидей чалдар менен жылкынын заманы өткөн»⁹⁰ дейт. А бирок бул сөз советтик доордогу жашообузга кирген ар кандай техникаларды гана көрүп, аларды баалап, бирок ушул күнгө чейин, керек болсо азыр дагы кыргыздын оокат - тиричилигин жүргүзүп келген аттын жашообуздагы ролун унутка чыгарып койгон бир кыргызбайдын сөзү эле. Бир жагынан анын сөздөрү деле кандайдыр бир деңгээлде туурадыр. Ооба, совет өкмөтү келип, жер – жерлерге техникалар кирип, турмуш – тиричиликти кичине жеңилдетип баштаганда кээ бир оозун көптүргөндөр өткөн турмушун бат эле эстеринен чыгарышып, кыргыздын кыргыздыгын билдирип турган «боз үй, ат дегендерди эски турмуштун калдыгы, азыр жаңы заман, жаңы жашоо» дешип, аларды жокко чыгарууга аракет кылышкан. Болбосо ат менен кыргыз эли тыгыз байланышта болуп келгендиги калппы. Ат менен адамдын жан - дүйнөсүнүн бир экендигинин тамырын изилдесек ал тээ байыркы заманга чейин кетет. Мисалы бул тууралуу филологдор Ж. Бакашова менен А. Садыковдун айтуусуна караганда: «Илгери - илгери бир замандарда баатыр өлсө, салт боюнча анын атын ат жабдыктары менен кошо мүрзөгө койгондугу тууралуу маалыматтар бар. Жомоктордо мыкты эр азаматтар өзүнө жарашкан күчтүү жана күлүк тулпары болбосо, жоодон жеңилип калган (Курманбек). Же болбосо келечектеги баатыр менен бирге анын аты кошо туулган (Манас менен Аккула), жоокер катуу кыйналган кезде анын минген атына тил бүтүп, ага акыл - кеңешин (Төштүк менен Чалкуйрук) айткан. Майданда өлгөн жигиттин атына салт боюнча кара жаап жетелеп келишкен»⁹¹. Демек ат кыргыздын жашоосу менен тээ байыртадан бери эле тыгыз байланышта болуп келген жана ага байланыштуу салт - санаалар да болгон. Байыркы заманда эле эмес, ошол жаңы техникалар пайда болгон советтик учурда дагы ат күнүмдүк жашоо - тиричилигибизге тыгыз аралашып турган, ал эле эмес азыркы заманда дагы өзгөчө айыл жерлеринде малсыз, атсыз кыргыздын жашоо - турмушун элестете албайбыз. Демек атты кыргыздан айырып, жашоо - турмушунан түп тамырынан бери оңой эле чийип кое албайбыз. Анын сыңары советтик учурда пайда болгон партия, колхоздоштуруунун ар кандай кырдаалдарын Танабай

⁹⁰ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, 2 – том, -Б., 2008, 260 – б.

⁹¹ Бакашова Ж., Садыков А. Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсү. –Б., 1997. 53 – 54 –бб.

жоргосу Гүлсары менен чогуу көрүп, чогуу бөлүшөт. Экөөнүн жаны бир, сыры бир, тагдыры бирдей сезилет. Ошондуктан узун жолдо түн ичинде өлүм алдында жаткан сырдашы, тагдырлашы болгон жоргосун Танабай таштап кете албайт. Чыгармада автор тарабынан «Танабай жоргого өзүнөн башка бирөөнү мингизбеди» деген сүйлөмдүн берилиши эле Танабайдын жаман адамдар атка ээ болууга да акысы жок экенин көрсөтүү аркылуу жылкы культун бекемдеп кеткенинен кабар берет. Ушундай тарбиялык салттарды, атка болгон мамилени башкаларга жуктуруу, элдик салт катары жашоосун уланттуу үчүн Танабай бүт аракетин жумшап, керек болсо курал (айры) көтөрүп чыгат. Бир жолу Танабай өзү да бир комсомолдук жыйында оозунан жаңылып, жаңылыштык кетиргени бар. Аны автор мындайча баяндап берет: «Жаш кезинде эскиликке көр казгандардын бири Танабай өзү болчу да. Бир жолку комсомол жыйналышында боз үйдү жоюу керек деп да сүйлөп чыкканы бар. Боз үй деген революциядан мурдагы жашоо жай, ал бара - бара жоюлуп кетет деген сөздү бир жерден кулагы чалып калган неме: «Жоголсун боз үй! Эскиче жашоо жоюлсун!» деп кыйкырып чыккан. Ошентип боз үйдү «тап катары» жоюп жиберген. Ылай тебелеп там салышып, боз үйдүн кабыргасы кыйрады. Үзүк - туурдугун кескилеп ичмек өндүү бирдемелерге жаратты, уук - керегесин малга кашаа, тамга чарбак куруп, кала берсе отун кылып жагып да жиберишти. Кийин көрсө көчүп - конуп жашаган малчынын боз үйү жок көргөн күнү курусун. Эми Танабай өзү: так боз үйдү курутуу керек деп кантип оозу барып айтты экен? Адам баласы көчмөн жашоого боз үйдөн артык жай ойлоп таба элек тура. Боз үй жарыктык өз элинин акыл - оюнан чыккан ажайып үй турбайбы, анын ар бир тетиги муундан - муун жараткан улуу өнөрдүн жемиши турбайбы - муну башта кантип байкабады?...»⁹². Элибиздин тээ байыртадан бери эле урунган улуттук буюмдарынын ичинен эң эле маанилүүсү - боз үй. Бул алардын көчмөн турмушуна ылайыкталып жасалган жана эң эле акылмандык менен ойлонулуп табылган эң сонун тиричилик буюму болуп эсептелет. А. Садыковдун айтуусунда: «Башында практикалык зарылчылыктан келип чыкса да, боз үй улам барган сайын чебер усталардын, уз аялдардын колунан өркүндөтүлүп отуруп, чоң өнөрдүн үлгүсүнө айланган»⁹³. Ошентип боз үйүбүз кыргыз эли менен кошо кылымдарды басып өтүп, совет дооруна да келип жетти. Эл - журт

⁹² Ч. Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, 2 – том, -Б., 311 – б.

⁹³ Садыков А., Тыныстанов Н. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы символдор, - Б., 2002, 31 – б.

отурукташып, ылай тебелеп салган там үйлөрүнө кире башташты. Ошондо кээ бирөөлөр тез эле боз үйдү жокко чыгарып ташташты. Мына ушундай көз карашты Ч. Айтматов Танабайдын өмүрүнүн жогорудагы бир учуру менен элестетип берип кетти. Бул жерде дагы бир орчундуу маселе турат. Жаңы коомдук турмуш – жашоого кирген көчмөн кыргыз эли эскинин бардыгын тануу оорусун башынан кечирген, башкача айтканда жаңылыкты жан дилден кабыл алган да, эски жашоону элестеткен турмуштук атрибуттарды атайылап чанган. Өткөөл мезгилдеги адамдын психологиясын Ч. Айтматов Танабайдын боз үйдү тап катары жоюусун сүрөттөө менен өтө терең ачып берген. Ал көз – караштын жаңылыштыгын Танабай кечигип 50 – жылдарда гана түшүнүп, бармагын тиштеп лтурбайбы...

Бул чыгармада кишен тууралуу да бир эпизод бар. Колхоздун башкармасы Алданов Гүлсарыны тоого үйүргө качырып жибербеш үчүн анын бутуна кишен салдырып жүрүп, бирок аны баары бир баш ийдире албаган соң акыры бычтырып тынышат. Бир жолу тоого бутундагы кишени менен качып келген Гүлсарынын бутунан Танабай алышып жатып араң чыгарат дагы төмөндөгүдөй ойго батат: «Усталыгында айып жок, чебер колдон чыккан экен бу кишен. Илгерки өткөн кыргыз усталарынан калган мурас. Азыр ал өнөрдөн жик калбады, баары биротоло унутулду. Азыр кишендин да кереги жок. Бирок башка буюмдар да жоголуп баратат, ошого ич ачышат. Күмүштөн, жезден, жыгачтан, булгаарыдан не бир укмуш жасалга, идиш - аяк, буюмдарды жасачу эмес беле илгери. Анчалык кымбат деле эмес, бирок көркөмү менен артык эле алар. Бирине бири окшобой, ар биринин өзүнчө наркы болор эле. Эми алардын бири да жок. Азыр табакты да, кашыкты да, сөйкөнү да, дагараны да алюминийден чампалай берет, кайда барсаң, кайдан көрсөң – баары окшош. Көңүлүңдү айнытат. Жакында элдин баары тиги Европадагыдай болуп машине минип, бирин - бири машинесинин номурунан гана ажыратып калат го. Өткөн ата - бабанын өнөрүн унутат, өлтүрөт деген ошол. Болбосо колдун көөрү - көздүн көөрү, жүрөктүн тили, ыры эмеспи»⁹⁴ дейт. Бул мисалда да маанилүү бир деталь бар. Танабай азыр кишендин кереги жок, ал эски усталардын гана кийинкилерге калтырган эстелиги деп жатат. Бирок кишен менен кошо башка буюмдарыбыздын да жоголуп баратканына ичи ачышат. Болбосо

⁹⁴ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, -Б., 2008, 2 – том, 310 – б.

мурунку буюм – теримдерибизде элибиздин руху, духу, жүрөгүнүн тили, нукура улуттук өзгөчөлүктөрү ширелип жасалган эмес беле. Алар Танабай айткандай көркөмү менен артык эле. Ал эми азыр буюмдарды баарын окшош кылып, чампалап жасай беришет, кайдан көрсөң баары окшош, көңүлүңдү айнытат дейт. Жогоруда келтирилген цитатада дагы бир өтө маанилүү деталь жашырылып турат. Ал – Кашкатаев, Сегизбаев, Алдановдор кишен менен Гүлсарыны гана кишендеп койбой, башкалардан өзгөчө ой жүгүртүүсү, адамдык касиетке ээ Танабайды ар кайсы жагынан кысып, тушагылары келет. Демек кишен – бул А. Садыковдун айтуусунда «карьеризмдин, катуу былк эттирбес бийликтин символу»⁹⁵ катарында түшүнүлөт.

Чыңгыз Айтматов чыгармаларында совет доорунда да кээ бир салттарыбыздын жашап жатканын билдирсе, кээ биринде салттарыбыздын жакшы жакка да, жаман жакка да өзгөрүп, бурмаланганынан кабар берген. Ал эми жазуучунун «Ак кеме» повестине көз салсак кыргыз элинин тээ ата - бабалардан келе жаткан каада - салт, үрп - адаттары совет мезгилинде Орозкул сыяктуу орустун кулдары тарабынан бааланбай, унутулуп баратышы көзгө урунат. Бул туурасында сынчы А. Муратов: «Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгында «Ак кеме» повестинин орду канчалык деген суроо коюлса, биринчи кезекте анын башкы мааниси - тоталитардык доордо, жеке гана коммунисттик деп аталган партиянын саясатынын арааны ачылып турган чакта, жазуучуларды кыйла жагынан тушап келген социалисттик реализм адабияты «бышып» турган кезде ошол системаны сынга алып, анын «былыктарын» сууруп чыккандыгы менен баалуу. XX - кылымда ыйман, адеп – ахлак, абийир, ар намыс, улуттук акыл – эс деген сыяктуу маселелерди көтөрүп чыгуу жагынан Борбордук Азияда, а балким ошол учурдагы советтик адабиятта бир да чыгарма «Ак кеме» жетпестир жана тенелбестир»⁹⁶ деп баа берген. Ооба, чыгарманын күчү – ал көтөрүп чыккан ыймандык, экологиялык проблемалардын таасирдүүлүгүндө, системанын тунгуюкка баратканын көрсөткөндүгүндө, анан да ата – бабалар тараынан колдонулуп келген каада – салттардын кыйрап баратканын таамай чагылдырып бергендигинде десек болот. Бул повестте окуялар кардондо токойчу болуп иштеп,

⁹⁵ Ж. Бакашова, А. Садыков Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсү, - Б., 1997, 70 – б.

⁹⁶ Жогорудагы китепте, 127 – б.

жашап жаткан үч үй – бүлөнүн тегерегинде жүрүп отурат. Алар Момун, Орозкул, Сейдакматтын үй – бүлөсү.

Момун – атынан айтылып тургандай момун киши. Аны автор: «Кудайдын бир апенди момуну, апенди чалыш киши, эл да ошонусуна жараша басмырлап алган. Момун ага таарынбайт. Ал таарынса бир гана нерсеге таарынчу: эгер бирөөнүн ашынын кеңешине чакырылбай калса, бул эл кантип баратат деп шагы сынат, катуу кейиш тартат. Кейишинин жөнү да сандан чыгып калганында эмес, - кеңешке барганда деле катышып отурганы болбосо, акыл кошо албайт, - илгертен келаткан ата салты, уруу салты бузулганына кейичү»⁹⁷. Анын сынары биз Момунду момун бир байкуш, эч нерсе менен иши жок кайдыгер бирөө деп кабыл албашыбыз керек. Себеби Момун – накта улуттук каарман, анын жүрүш – турушу бүтүндөй кыргыз салтынан чыккан. Ал илгертен келаткан каада – салт, үрп – адаттарды сыйлап, алардын унутулуп баратышына жаны кейийт, жээнин элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүсү болгон жомоктор менен тарбиялайт, жети атаны билүү, кол алышып учурашуу сыяктуу элдик каада – салттарды биле жүрүүнү ар дайым кулагына куюп жүрүп, адам кылууга далалаттанат. Демек аны элдик салт – санаанын элементтерин кийинки муунга өткөрүүчү бир руханий булак катары карасак болот. Жогоруда айтылгандай эл ичинде жаш балдарды улгайган кишилер жолукканда жети атасын санап берүүнү суранган, эгер билбей калса шагы сынып, уят болгон, андайлар адам санына кошулбай калган учурлар да болот. Таятасынан ушундай тарбияны алган бала бир жолу казак солдат шоопур менен болгон диалогу бар. Анда: «Бала дагы сураштыра келсе, солдат өз уруусунун башталышы түгүл, жети атасын так билбейт экен, ага аябай уялып калды. Айта келсе үч атага аран жетти. Андан арычы?

- Жети атандын аттарын үйрөткөн жок беле акен? – деди бала.

- Ит билеби. Ага не тансык болдын? Жети атамы билбейм, бирок көрүп турсын гой, көп катары жасап жүрөм.

- Атам айтат, адамдар ата – тегин унутуп койсо, бузулуп кетет дейт.

- Ким бузылат? Кисилерме?

⁹⁷ Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, 3 – том. –Б., 29 – б.

- Ооба.

- Не ушин?

- Анда дейт, атам айтат, баары бир балдарым, балдарымын балдары билбей калат деп, адамдар арам иштен жийиркенбей, тартынбай калат дейт. Баары бир балдарым, балдарымын балдары билбей калат деп адамдар жакшылык кылбай калат дейт.

- Па, ширкин экен сенин атан, - деп солдат жигит чын ниетинен тан калды.

- Кандай гажайып адам. Бирак сенин мына казан басынды түккө аспайтын дуниемен толтырып бүткөн экен. Сен атанды көп тындай берме. Космоско ушып, коммунизмге бара жаткан халыкпыз. Атан болсо эртегинин ангимесин айтып гой. Биздеги саясы окуга атанды тартуу керек экен. Сонда онын көзү ашылады. Жигит боласын, оқы окийсын, оқыны бүткөн сон атанан алыс кетпейсин. Ол карангы, мадениетсиз киси гой»⁹⁸ (Жогорудагы сүйлөмдөрдүн астын мен сыздым – А. С.). Жогорудагы диалогдон кезиккендей таятасынан элдик каада – салт, үрп – адат тууралуу маалымат алып, аны үйрөнгөн, элдик тарбия менен тарбияланып келе жаткан наристе бала үчүн жети ата түшүнүгү адамдар ата - тегин унутуп койсо бузулуп кетет, арам, бузуку иштерге тартынбай барат, ал эми жаны замандын жаштарынан бири, советтик мезгилде советтик билим алган казак солдат үчүн бул бир тантык жомок, сандырактык, аны айткан киши караңгы, маданиятсыз киши. Демек, бул жерден эки ача пикир чыгып, экөөнүн кайсынысы туура деген суроо ортого чыгат. Элдик каада - салт, нарк - дөөлөттөрдү, улуттук аң - сезим жана улуттук философияны өз ичине камтыган элдик тарбия берүү туура болгонбу же «каада - салт, дин, өз ата - тегин, тарыхын билүү - бул болбогон жомок, түккө татыбай турган нерсе» деп үйрөтүп, окуткан таалим - тарбия туура болгонбу деген татаал маселе пайда болот. Ооба, советтер союзунда карапайым, сабатсыз элге жазууну үйрөтүп, мектептерди ачып, жалпыга бирдей билим берилсе да атайын «жергиликтүү элди өзүнүн түп башатынан алыстатуу» планы аркылуу таалим - тарбия берилип келген. Казак солдат айткандай космоско учуп, коммунизмди куруп, тил үйрөнгөн менен «өткөнүн билбегендин келечеги да бүдөмүк» дегендей өз тарыхын, этномаданиятын, улуттук өзгөчөлүктөрүн четке

⁹⁸ Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, 3 – том. –Б., 2008. 116 – б.

кагып, унуткарып койсо жетишкен ийгиликтер эч нерсеге татыбай калаары бышык эмеспи. Анын сынары автордун бала менен казак солдаттын жети атаны билүү тууралуу диалогун эпизод кылып чыгармага киргизгени максатка ылайыктуу деп билсек болот.

«Ак кемеде» автор кыргыз элинин байыркы тарыхына, этномаданиятына азыркы күндүн талабы менен көз чаптырып нечен кылымдар бою муундан - муунга мурас болуп келе жаткан рухий маданиятына таянат. Чыгармада башкы каармандардан болгон Момун башка айыл аксакалдарындай болуп сөөлөт күтүп, кундуз тебетей кийип, айылдагы аш, тойлордо төрдү ээлеп кадыр барк күткөн эмес. Ал той - аштарга барса деле, конок арасында сый көрүп отурбай от жагышып, эт бышырышып дегендей той - аштын камын үй ээси менен кошо тартышып жүрө турган. Ал бул ишинен эч уялып же намыстанган эмес. Тескерисинче «баарыбыз бир атанын балдарыбыз, ушундай күндөрдө бири – бирибизге каралашпасак качан каралашабыз. Бул биздин тууганчылык милдетибиз» дей турган. Демек ал курулай намыстан, жасалма сөөлөттүү болуудан да ата – бабалардан келе жаткан улуу касиеттерди, этномаданиятты баарынан бийик койгон, алардын бузулуп баратканына жаны кейиген. Ал эми советтик доордо заман алмашып, шаарда жашоого көптөр умтулуп, кыргыз тилин чанып орус тилинде сүйлөө модага айланып баратканын автор Орозкулдун образы аркылуу берген. Ал: «Шаардын балдары зирек келет, бат эле көзгө урунат. Элеттин одоно тилин жактырбай, эки жашабай орусча тили чыгат, суудай сүйлөшөт. Анысы да абзел го. Болбосо ушул Момун чалдын жупуну тили кимди, кайда жеткирмек. Балдарың «папочка, мамочкалап» турушса сураганын сатып бербес белем» деп каалайт. «Эне тилим – эне сүтүм» деп бекеринен айтылбаган сыңары өз эне тилин жээриген өз энесин чанганга барабар. А мындай ишке Орозкул сыңары эл - жерди, улууларды сыйлаганды билбеген, элдин руханий, жаратылыш байлыктарына маани берип аздектей албаган кыянатчыл адамдар гана барат десек болот.

Момун шаарга кызыныкына барып келип, аябай кейиш тартат. Себеби ал өзүнө жат шаардын турмушун көрүп зээни кейип келген эле. Ал баланын апасынын - кызынын жаңы турмуш күтүп, эки кыздуу болгонун, аларды бала бакчага өткөрүп коюп, бир жумада бир алаарын, бир тамда көп түтүн эл туруп,

эшикке чыкса бири – бирин тим эле базарда жүргөндөй тааныбастыгын, саламдашпай кол баштыктарын көтөрүп, үй - үйлөрүнө кирери менен эшиктерин бекитишээрин, камакка салып койгонсуп ошо бойдон жашай беришээрин⁹⁹ айтып кейийт. Ооба, советтик мезгилде шаарда көптөгөн үй - бүлөлөр завод, фабрикаларда тыным албай иштеп, жашаганга туура келгендиктен балдарын бала бакчаларга өткөрүүгө мажбур болушкан. Балдарын Момундун кызындай болуп бир жумада бир жолу алып турушкан. Карап көрөлүчү, тээ ата - бабаларыбыздан бери балдарды бала бакчасы жок эле ата - энелери, чоң ата - энелери тарбиялап, өзүнүн жанына ээрчитип, жашоо турмуштун ар кандай кырдаалына, салт - жөрөлгөлөргө атайын аралаштырып «сабак алсын, үйрөнсүн, улуттук касиеттер канына сиңсин» дешкен. Акыл - насаатын беришип, элдик чыгармачылык менен жакындан тааныштырып, тарбиялык маанидеги жомоктор аркылуу жакшы адамдарды тарбиялап чыгарышкан. Андай тарбиянын продуктысы катары бир эле Чыңгыз Айтматовду айтсак жетишээрлик болот го дейм. Биздин азыркы учурда жаштар чет элдиктерди туурап кийинип, ошолордун музыкаларын угуп, айылдан келген жаштар да кыргызча сүйлөгөндөн уялып орусча чала - була сүйлөп жүргөндөрү балким ошол советтик доордо элдик тарбияны четке кагып, советтик таалим - тарбия алгандыгыбыздын кесепетинен да болуш керек деп ойлоп кетесиң. Балким ошол советтик доордо социалисттик тарбияга элдик тарбия бириктирилип, улуттук идеологиябыз кан - жаныбызга сиңирилип, салт - санаабызды беш колдой билип чоңойсок арабыздан азыркы замандын манкурттары чыкпас беле, ким билет. Бул маселенин бир жагы, ал эми экинчи жагы Момун айткандай көп түтүн эл бир тамда туруп, бирок бири - бирин тааныбай, саламдашпай, үй - үйлөрүнө кирери менен эшиктерин бекитишип, камакка салып койгонсуп жашагандары эмнеси. Кыргыз элинде «Алыскы туугандан жакынкы кошуна артык» деп кошуналар, а түгүл бир айылдын эли бири - бири менен жакын ымалада болушкан. Кимисинин үйүндө жамандык - жакшылык болсо, салтка ылайык баары чогулуп каралашып, үй салып жаткандарына «ашар» деп кол кабыш кылышып, жаңы көчүп келген кошунага «өрүлүктөп» киришип, биринде жогун биринен алышып дегендей жакын мамиледе болушкан. Анан эле шаарлар курулуп, чоң чоң үйлөр салынып эл «маданиятка» жетише баштаганда эле бири - бирин тааныбай, элдик маданияттан

⁹⁹ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, 3 – том, 48 - б

алысташып, ортодогу мамиле сууп кетеби. Бул боюнча кете берсе анда кийинки жашоо, келечек кандай болот. Мына ушул идеяны Момун аркылуу автор окурманга жеткирүүгө далалаттанган. Элдик маданиятты аздектеген, элдик оозеки чыгармачылыкка: элдик уламыш, жомокторго көп маани берген, өзүнө этномаданиятты урпактарга өткөрүү милдетин жүктөгөн Момун жээнин элдик тарбия менен тарбиялап, баланын аяр дүйнөсүн элдик бай казына менен азыктандырууга жетишет. Ошентип А. Муратовдун айтуусунда: «Ортодо калган балага шаар эмес тоо, шаарлыктар эмес тоолуктар, цивилиздендер эмес патриархалдык чөйрөдөгүлөр, келечек эмес өткөн күн, билимдүүлөр эмес билимсиздер жардамга келди. Жазуучу шаар менен айылдын, келечек менен өткөндүн карама - каршылыгын, адамдарды тарбиялоодогу аракетин ачып берүү менен ыйман, адеп, тазалык, абийир деген нерсени бала кайсыл жактан аларын таамай көрсөттү»¹⁰⁰. Таятасынан уккан жомок аркылуу бала ата - теги Бугу уруусунан, таятасынын жомогундагы кадимки мүйүздүү Бугу – энеден тарагандыгын, ал өзүнүн балдарын - бугулуктарды дайыма коруп, коргоп жүргөнүнө ишенет. Ошентип кадимки эле жомоктогу Бугу эне баланын идеалына айланат да калат. Абышканын Бугу эне тууралуу айткан жомогун Орозкул: «Баарыбыз тең Мүйүздүү Бугу - эненин балдарыбыз. Тирүү болсок бир дөбөдө, өлсөк бир чуңкурда бололу!» - деп коюшат экен. Былжыраган оокатыңды урайын, сокур тыйын үчүн биринин канын бири ичип, же камакка тыга салуудан кайра тартпай турушса, кайдагы кудайым тааныбаган бугуну кеп кылышат. Илгерки эл ишенчү экен Бугунун жомогуна. Ошончолук кем акыл, караңгы болгон экен да илгерки эл, арга жок күлөсүң! Азыр болсо баары маданияттуу, баары билимдүү! Баланын жомогуна азыр ким муктаж!»¹⁰¹ дейт. Жазуучунун «өзүнүн элине кайдыгер болгон адам, эч убакта башка элди түшүнө албайт жана сүйө албайт» деген пикири Орозкулдун жогорудагы сөздөрүнө жооп болот деген ойдомун. Анын сыңары өз элибиздин маданиятын, улуттук өзгөчөлүктөрүн көтөрмөлөп, баалабай, башка бир элдин маданиятын туурап, алардын каада - салтына, жашоо образына ыктагандар азыркы заманда да бар, ошол советтик мезгилде да көп болгон. Ошондойлордун бири катары Орозкулду, мындайча айтканда, орускулчулукту айтсак болот. Ошентип Орозкул чыгарманын башынан баштап

¹⁰⁰ А. Муратов Чыңгыз Айтматов жазуучу – этнопедагог, -Б., 2006, 146 – б.

¹⁰¹ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, 8 – том, Б., 2008, 85 – б.

кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүктөрүнө, анын ичинде этномаданиятына, оозеки чыгармачылыгына (жомоктору, элдик уламыштары), жаратылыш байлыктарына кыянатчыл мамиле кылып, мазактап келген. Ал эми бала Орозкулдун айбанчылык иштери менен эч келише албайт, экөө чыгарманын башынан аягына чейин бири – бирине карама – каршы турат. Баланын мөлтүр сезимин талкалоого, Орозкул канчалык өжөрдүк менен кара күчүн колдонсо дагы жеңе албайт. Бала бул дүйнөгө кандай таза, абийир менен келсе, так ошондой абийир менен кетет. Мына ушул жерден айтылуу филолог А. Муратов төмөндөгүдөй бүтүм чыгарган экен: «Эски жомок менен тарбияланган бала жаңы цивилизацияга ылайык келбей калды, адамдар өз башатын унутуп, ааламдашуу жолунда адептик нормалардан чыгып кетти, акыры түбү анын кусуру ошол адамзаттын өзүн урат, ошол трагедияга кабылбоо үчүн адам баласы тазалануунун, рухий башаттарга кайрылуунун жолдорун издеши жана табышы керек болду. А кантип табышы керек, бул суроонун жообун жазуучу окурманынын ой жүгүртүүсүнө - сизге жана бизге калтырды» дейт. Муну менен бирге жазуучу бизге «мейли орус маданияты, орускулчулук, советтик идеология биздин элге торун жайса дагы, баары бир мунун баары убактылуу, келечекте орус маданиятынын ордун улуттук этномаданиятыбыз, советтик идеологияны улуттук идеологиябыз ээлеп, кыргыз элинин улуттук байлыктарына, жаратылыш байлыктарына кыянатчыл мамиле кылгандар акыры жеңилүүгө учурап, жазасын алаар күн келет деген идеяны автор комуздун күүсү менен акырын билиндирбей угузуп жаткансыйт.

II. Бөлүм «Кылым карытар бир күн» романында этномаданияттын совет доорундагы абалы Ч. Айтматовдун интерпретациясында

Ч. Айтматовду ар дайым ойлондуруп, бушайман кылган маанилүү маселелердин бири – элибиздин түп башатынан ажырап, эне тилин, каада – салтын, улуттук руханий өзгөчөлүктөрүн унутуп баратышы болгон. Ушул маселелер анын тек гана аңгеме, повестеринде чагылдырылып берилбестен, романдарында да өзгөчө бир орунду ээлейт. Ал романдарында мурункудан дагы да оор жүктү мойнуна алып, этномаданият маселелерин улам тереңден көркөм иликтеп жүрүп отуруп, каада – салт, үрп – адаттарыбыз тоталитардык режимдеги советтик идеологиянын туткунунда калып, кандай өзгөрүү, бурмалоо жана басмырлоолорго учурагандыгын кенен – кесири чагылдырып кеткен. Адабиятчы, академик Абдылдажан Акматалиев белгилегендей: «Ч. Айтматов эч убакта социализм идеологиясын таптакыр, жүз процент четке каккан эмес (Бул туурасында жогору жакта биринчи бөлүмдө сөз кылынып кетти. Анда совет өкмөтүнүн, советтик идеологиянын кыргыз элинин кан – жанына сиңип калган кээ бир керексиз салттарын четке кактырып, адам укугун, кыздардын сүйүүдөгү эркиндиги ж. б. корголуп, ошол советтик доордо позитивдүү жаңы бурулуштардын да болгондугу туурасында кенен сөз кылынган). Бирок бул системада баары эле ойдогудай жакшы боло берген эмес. Коомдогу, бийлик системасындагы кетирилип жаткан кемчиликтер туурасында ачык айтууга мүмкүнчүлүк берилиши керек болчу. Бирок советтик бийлик мына ушуга жол берген эмес, сын көтөрө алган эмес. Айтматов өз заманынын чыныгы залкар жазуучусу катары ушуга макул болгусу келген эмес»¹⁰². Анын сыңары Айтматов ошол совет доорундагы жергиликтүү элдин түп башатын, элдигин, улуттугун жоюуга багытталган иш – аракеттер менен келише алган эмес жана элдик этномаданияттын жок болуп баратышына жаны кейиген. Ошондуктан ошол катаал учурдагы этномаданиятыбыздагы одоно, терс көрүнүштөрдөн улам маңкуртка айланып бараткан абалдан чыгууну замандаштарыбызга насаат иретинде айтып, кийинки урпактарга сабак болсун деген ниетте романдарын окурманга тартуулады. Илимий ишибизде ушул багытта сөз кылууну баштап

¹⁰² Акматалиев А. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгындагы эркиндик жана көз карандысыздык идеясынын берилиши // Китепте: Чыңгыз Айтматов –Б.: 2008, 574 – б.

жатып анын романдарынын ичинен эң алгач «Кылым карытар бир күн» аттуу романы көзгө урунду.

Жазуучунун «Кылым карытар бир күн» романында окуянын негизги сюжетин советтик тоталитардык саясаттын кесепетинен элдин өзүнүн түпкү маданий булактарынан, ата – баба мурастарынан, каада – салттарынан улам алыстатылып, маңкуртташып бараткан тагдыры көркөм чагылдырылат. Бул туурасында проф., док. Лайли Үкүбаева: «Совет мезгилиндеги саясаттын туура эмес экендигин, коммунисттик партиянын туура эмес айрым саясаты улуттук баалуулуктарды жок кылып жаткандыгын, сөздүн баркы кетип жаткандыгын, жашоодогу жасалмалуулуктар күн өткөн сайын көбөйүп, маңкурттук жайылып баратканын Чыңгыз Айтматов «Гүлсарат», «Ак кеме», «Кылым карытар бир күн» аттуу чыгармаларында элдик уламыштарды колдонуп чебер жазган»¹⁰³ деп баса белгилеп кеткен. Ал эми педагогика илимдеринин доктору А. Алимбеков айтып кеткендей: «Ата – бабалар эчен кылым өмүр бою өчүрбөй сактап келген касиеттүү салт – санаалар руханий тажрыйбалар урпактар тарабынан урматталып улантылабы, алардын учурдагы турмуш жана келечек тагдыр үчүн маанисин алар биздей андап түшүнө алабы? Романда автор дал ушул көкөй кести суроону улуу муундардын жана өзүнүн атынан коомдун маданий атмосферасына таасир эткендердин баарынын алдына койду»¹⁰⁴. Роман бир күндөгү болгон окуяларды чагылдырганы менен анын масштабы бир кылымдык десек болот. Анда окуя сөөк коюу, керээзди аткаруудан түйүндөлүп, өткөн өмүрдү эстеп электен өткөрүү, учурдун көйгөйлүү маселелерин анализдөө, келечекти ойлоп толгонууга чейин өөрчүтүлүп, өткөн менен учур, учур менен келечек тыгыз байланышта каралат. Бул роман филология илимдеринин кандидаты Н. Ыйсаеванын айтуусунда: «Казактын чоң талаасы Сары – Өзөктө болуп өткөн бир күндүк окуяны сүрөттөө менен, өмүр жана өлүм проблемасын, көзү өткөн адамдын керээзин аткаруу аркылуу, тирүүлөрдүн, дегеле адамдардын коом алдындагы жоопкерчилигин, милдетин ачып бере алган»¹⁰⁵. Анын сыңары бул романда автор Казангаптын өлүгүн коюуда чагылдырылган каада – салттарды жөн гана сүрөттөп койбостон, чыгарманын мазмунуна жуурулуштуруп, каармандардын образын ачып берүүдө

¹⁰³ Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматовдун адабияттагы арымы // Эркин – Тоо, -Б.: 2008, № 92 (12 - декабрь). 7 – б.

¹⁰⁴ Алимбеков А. Ч. Айтматовдун чыгармаларынын көркөм педагогикалык концепциясы, -Б.: 2009, 31 – б.

¹⁰⁵ Ыйсаева Н. Каада – салт көркөм адабиятта –Б.: 2003, 88 – б.

өзгөчө көркөм деталь катары пайдаланган. Чыгармада окуя Казангаптын өлүмүн сүрөттөө менен башталат. «Бороондуу бекеттин карыя жумушчусунун сөөгүн ал керээз кылган Эне – Бейитке коюу убарасында жүрүп Эдигей көп нерселер «көмүлүп» кеткендигин, адамдардын эсинен көп нерсе акырындап сырткары күчтөр тарабынан атайын максат менен сүрүлүп чыгарылып салгандыгын «баамдашка» аргасыз болот»¹⁰⁶. Анын сыңары романдын башында наркты, салтты билген Эдигейдин маркумдун сөөгүнүн жанында болуп, өлүк коюуга байланыштуу каада - салтты аткарам дегенин кийинки замандын жаштарынан болгон Шаймерден түшүнө албайт. Ата салтын билбеген Шаймерден өлүк угузууда айтыла турган салттуу сөз таппай: «Эмне болчу эле өлүптүр. Ошентип суусу жок... ичер суусу түгөнүптүр» дегенин угуп алып Эдигей: «Өлүмдү да кишидей угуза албайт» деп ичинен ага наалатын айтат. Болбосо кыргыз элинде өлүктү угузганда качан «өлүп калыптыр» деген орой, одоно сөз менен угузчу эле, сылыгыраак, жумшагыраак сөз менен «көз жумду, келбес жайга узады, бу дүйнөдөн кайтты» деген сөздөр менен жымсалдап угузчу эмес беле. Шаймердендин дагы «Өлсө өлүптүр, кантели. Анын башында отуруп не кыласың? Ошондо эле өлүк тирилип кетет дейсиңби? Түн ичинде барып алып не кыласың?» дегенине жаны кашайган Эдигей: «Доорон окуйм, кепинин тигем. Билдиңби?» десе, «Мына кызык быякта минтип эме болуп... совет өкмөтүнө алтымыш жыл толуп жатса...»¹⁰⁷ деп совет доорунун идеологиясына каныгып, тээ ата бабадан бери келе жаткан маркум узатуудагы жалпылап каралашуу, жөлөк – таяк болуу тууралуу каада – салттарды унуткарып койгон, советтик майрамдарды жан дили менен урматтаган – Шаймерден таң калып жатат.

Жогорудагы ушул сүйлөшүүлөрдү чагылдыруу менен автор каада - салтыбыздын советтик доордогу жан кейитерлик абалын көзгө таамай тартып берип отурат. Советтик доор кыргыз элинин улуттук салт – санаасына көптөгөн жаңылыктарды, оңдоп түзөтүүлөрдү киргизген. Мисалы, эркин сүйүү, майрамдык шаан шөкөттөр, пионер, комсомолдук майрамдар ж. б. салттар аларга мисал боло алат. А бирок ошол убактагы бир беткей саясат элибиздин кан – жанына сиңип калган салттарынан ажыраткан. Анын сыңары советтик доордо эл өз каада – салтынан алыстатылып, жакынын аза күтүүдөн да совет өкмөтүнүн алтымыш

¹⁰⁶ Кадырмамбетова А. Эскертүүлөр жана түшүндүрмөлөр // Китепте: Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы –Б.: 2008, 4 – том, 531 – б.

¹⁰⁷ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, -Б.: 2008, 4 – том, 19 – б.

жылдыгы, комсомолдук кечелер сыяктуу советтик ар кыл майрамдарды өйдө көрүп, ата салтын унутуп баратканынын бир далили катары Шаймердендин образын автор атайын максаттуу түрдө чагылдырып кетти. Элибизде ошол советтик учурдагы каада – салт сыяктуу улуттук өзгөчөлүктөрүбүздөн алыстатуу деген идея өкүм сүрүп турган учурда деле Казангап, Эдигей сыяктуу адамдык касиетин бийик сактаган, жоопкерчиликти, элдин тарыхы, уламыштарына ызаат, урмат менен мамиле эткен, каада – салтты эң жакшы билген жана аларды колдонуудан чыгарбаган адамдар да болгон. Мына ошолордун образдарын, жасаган нарктуу, салттуу иштерин автор романда максаттуу түрдө идеализациялап чагылдырып, ошол образдар, каармандар аркылуу ар бир окурманга, бүткүл элге өз түп башатыбыздын, каада – салтыбыздын, кимдигибиздин жоголуп бара жаткандыгына чара көрөлү, аларды сактап калалы деген идеяны айттырып, туйдуруп жаткандай.

Жазуучу бул романында өлүктү жайына берүүгө байланыштуу ырым – жырым, каада - салттарды чыгарманын идеялык – тематикалык өзөгүнө жуурулуштуруп Эдигейдин образынын тегерегинде сүрөттөгөн. Автор өлүктү узатууда көптөгөн каада – салттын колдонулушун сүрөттөп, «советтик личносттор» менен болгон ар кандай түшүнбөстүктөрдү чагылдырып, ошол конфликттер аркылуу совет доорундагы элибиздин этномаданий абалын ачып берген. Ошентип салтты, наркты билген Эдигей Казангапты көмүүгө «салтка ылайык атасын узатып калсын» деген ой менен анын уулу Сабитжанды чакырат. Казангап кийинип, ичинбей бар тапканын уулуна жумшап адам болсун деген ниетте советтик мектеп, интернаттардан билим берип, чоңойткон эле. Бирок ошол уулунун билим деңгээли канчалык жогору болсо да, адамдык сапаты, элдик салт – санааны, аталык насаатты билип, урматтоо жагынан бир топ артта калып баратканы мында ачык чагылдырылган. Мына ошонусуна күйүп Эдигей: «Баарын билген уулу көрсө атасын кадырлап көмүүгө эмес, эптеп парздан кутулушка эле келген тура. Көмө коюп эле кайра кетиш керек экен. «Кайдагы бир Эне – Бейитке дебей, ушу тегеректе жер азбы, босогоңон аалам түбүнө чейин Сары – Өзөктүн талаасы, өзү өмүр бою иштеп өткөн темир жолдун боюндагы бир дөбөчөгө жашырбайлыбы, поезддердин өткөн кеткен дүбүртүн тыңшап жатсын деп коет. Өлгөндүн жазасы –

көмгөн деп, илгеркинин макалын да келтирип койду»¹⁰⁸ деп күйөт. Болбосо Казангаптын керээзин эң биринчи ошол өз уулу Сабитжан аткарышы керек эле го. Ал эми «ата уулунун» айтып жаткан кеби ушул болсо, анда аны «маңкүрт» дегенден башка ага татыктуу сөз барбы... Кыргыз салтында адам өлөөрдөн мурун айтып, тапшырып кеткен керээзди анын балдары, жакын адамдары аткарууга милдеттүү болгон, бул анын арбак алдындагы ыйык парзы катары саналган. Сөөк коюлганча маркумдун тууган уругу, жакындары аны эскерип, жакшы иштерин эстеп, аткарылбай кеткен максатын, айтып кеткен керээзин орундатуу жөнүндө кеңешүү элдик салтка кирген. А бирок бул салтты сыйлабаган Сабитжан аза күтмөк түгүл кайра – кайра тост көтөрүп арактан ичип алып, элдин алдында менменсинип, акыркы илим – техникадагы жетишкендиктер жөнүндө сүйлөшү Эдигейдин эле эмес, окурмандын да кыжырын келтирет. Ушул жерден ата – бабаларыбыздан бери айтылып келаткан «Өлүмдүн баркы жок болсо тирүүлүктүн да баркы жок», «Өлүмдү барктабай тирүүлүктүн кадырына жете албайсың» деген аталардан калган учкул сөздөр Эдигейдин эсине келип отурат. Демек автор бизге ошол сөздөрдү Эдигей аркылуу эсибизге түшүрүү менен бирге өлүм эмне экендигин билбей, туйбай, керээз эмне экендиги акылга жетпей туруп, адам тирүүлүктүн кадырына жетпейт деген бүтүм чыгартып отурат.

Казангаптын акылы жок уулунан түңүлгөн Эдигей сөөк коюудагы бардык түйшүктү, парзды өз мойнуна алат. Ал элдик каада – салттарды ошол Казангаптын өзүнөн үйрөнгөн. Анын сыңары салтка ылайык жосундарды жасап, өлүктү сууга алып, кепиндеп, кийизге ороп, мунун баарын Эдилбай билип алсын деп үйрөтөт. Ошентип Эдигей Эдилбайга алдыртан ата салтын үйрөтүп, жоопкерчиликке, адамкерчиликке тарбиялагандай. Мындай тарбияда албетте элдик каада – салттардын зор мааниси бар экени белгилүү эмеспи. Эдигей Каранарына жасалгалуу ком салып коет. Мунун себеби: «Жаштар көрүп алсын, айрыкча Сабитжан түшүнсүн: жакшы жашап, жакшы өткөн жакшы кишинин өлүмү кайгылуу болсо да, азалуу болсо да оор жүк же кыжаалат түйшүк эмес, салтанат, ошого жараша урмат – сый болуш керек»¹⁰⁹ деп ойлойт. Ошентип сөөк коюудагы бардык ырым – жырымдар жасалып, сөөктү алып жөнөшөт. Жолдо баратып Эдигей: «Азыр Казангаптай адамды таппайсың. Азыр Казангаптар жок.

¹⁰⁸ Жогоруда аталган 8 томдук жыйнакта, 4 – том, 32 – б.

¹⁰⁹ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, -Б.: 2008, 4 – том, 34 – б.

Мына акыркысын көмгөнү алпаратабыз. Жер алдына жашырып берип, коштошор сөзүңдү айтасың, ошону менен оомийин!» деп ойлоп алып Эдигей унут боло баштаган куранды эсине салып, сөздөрдүн тартибин кыраатын ичтен кайрып баратты. Анан артында келаткандарды карап: «Булардын бири да куран билбейт. Кийин бирин бири эмне деп көмөт? «Кош, жолдош, сени ар дайым эстеп жүрөбүз» деп же дагы бирдемени былжырап коюп, тарап кете беришеби?»¹¹⁰ деп өзүнчө кейийт. Анын минтип кейигенинин да жөнү бар эле. Себеби советтик доордо жергиликтүү эл «Кудай жок» деп үгүттөлүп, мечитке барып, куран окуган кишилер жазаланып турушкан. Кээ бир маалыматтарга караганда өлгөн жерге барып, куран окуган адамдар партиядан чыгарылып, сот жообуна да тартылышкан экен. Ошондуктан корккон эл мечитке баргандан, куран окуп, ар кандай каада – салттарды колдонгондон качып калышкан. Ал эми мындай жагдай каада – салтыбыздын унутулуп, жоголуусуна шарт түзгөн.

Ошентип сөөктү Эне - Бейитке алып барганда ойлогон оюн таш каап, керээзди аткара албай кала тургандыгын ойлогон Эдигей мында да жаны кейиди. Себеби канча мезгилден бери аталардын, анан да кадимки Найман эненин сөөгү жашырылган Эне – Бейит эми жабык зонага айланып, «Кырчоо» опрециясы боюнча ал жер ракеталарды учуруучу жайга айланып калган эле. Ошондуктан бул жерге өлүктү көмгөнгө тыюу салынганда акылы жок Сабитжан табасы канып, «Айтпадым беле. Жердин түбүнө сөөк ташыйт деген эмне шумдук, эскинин калдыгы, ырымчылдык да. Өзүңөр аз келгенсип кишинин башын чиритесиңер. Өлгөндүн сөөгүн кайда көмсө айырмасы эмне. Жо – ок өлүп – талып Эне – бейитке жеткирип көмөбүз деп. Разъездге алпарып өзүм көмөм»¹¹¹ деп сүйлөнөт. Бирок дагы да болсо салтты билген Эдигей каршы чыгып: «Өлүктү көр башынан кайра апкелет деген эмне шумдук. Андай болгон эмес. Баарыбыздын абийирибиз айрандай төгүлөт. Эзелтен мындай жорук болгон эмес. Эсинерди жыйгыла, адамзат салтына, табият мыйзамына каршы жүрбөгүлө. Өлүктү көр башынан кайра үйгө алпарат деген эзелде болгон эмес. Көмгөндү алып кеткенди көөмп кайтат»¹¹² деп жаны кашаят. Анда да өзүнүкүн бербеген Сабитжан: «Түкүрдүм ошонун баарына» деп жатпайбы, жанды күйгүзүп. Мындай сөздү ата салтын, эл – жердин наркын, баркын билбеген жана кыргыз жигитине таандык болгон

¹¹⁰ Жогоруда аталган китепте, 103 – б.

¹¹¹ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, -Б.: 2008, 4 – том, 326 – б.

¹¹² Жогоруда аталган китепте, 359 – б.

чечкиндүү, намыскөй, эл – жерди, салт - санааны сыйлаган баатырдык мүнөздөн куру жалак калып, советтик идеология менен жогору жактагылардын биороботуна айланган Сабитжандар (Сабы – ит – жан = ит жандуулар) гана айта алат, мындай кайдыгерликти, наадандыкты билдирген сөздөр ошондойлордун гана колуна келет эмеспи. Ошондуктан элибизде айтылып жүргөн «Тамыры жок дарак өнбөйт, жеринен оогон жигит оңбойт» деген накыл сөз так ушул Сабитжан сыяктууларга карата айтылып калса керек. Сабитжандын айткан – дегендерине жаны кейип: «Маңкурт экенсиң. Маңкурттун маңкурту сен экенсиң»¹¹³ деп аны каргап да, аяп да сүйлөндү жаны кашайган Эдигей. Мына ушул жерден, Ч. Айтматов тарабынан биринчи жолу ушул романда «маңкуртчулук» тууралуу кеп козголуп отурат. Автор бул романында «Манас» эпосунда баяндалган маалыматты көркөм иштеп чыгып, «Маңкурт баяны» аркылуу жоокерчилик замандарда колго түшкөн туткундун кара күчүн катыра пайдалануу үчүн анын акыл – эсин соолутуп, эрк – жигерин майтарып, аны айтканды үндөбөй аткарган макулукка айланып, адамда адам касиетинен ажыратууга сыналган каражатын сүрөттөө аркылуу маңкуртка айланган жигиттин (Жоломандын) образын жараткан. Бирок автор романда ошол образдын күчү, маңкуртчулук проблемасынын маанисин жеке адамдын трагедиясын сүрөттөө менен гана чектелген эмес. Ал маңкуртчулук тууралуу уламыш – окуяны атайын максаттуу түрдө романга киргизүү аркылуу ошол учурдагы коомдун өзүндө, советтик идеологиялык жоболор менен жүрүп жаткан реалдуу иш – аракеттердин акыр түбү адамдарды Сабитжан сымал «эрктүү» түрдө да маңкуртка айланып кетүү коркунучуна алып барышы мүмкүн экендигин эскертип кеткен. Мына ушул жерден жогорудагы пикирибизди филология илимдеринин кандидаты А. Кадырмамбетованын: «Жазуучу коммунисттик партиянын административдик буйрукчул бекем бийлиги учурунда эле «Кылым карытар бир күн» романын жазып, каймана көркөм каражат, ыкмаларды чебер колдонуу менен социалисттик системанын башкаруу саясатында, өзгөчө сталиндик бийлик учурунда жана андан кийин да орун алган көп кемчиликтердин жүзүн ачып көрсөтүүгө жетишкен. Романда социалисттик күчтүү держава курабыз, коммунисттик партиянын аброюн көтөрөбүз, социализм идеясынын артыкчылыгын далилдейбиз, аны жат элементтерден коргойбуз деп отуруп советтик система түбүндө антигуманисттик,

¹¹³ Жогоруда аталган китепте, 373 – б.

антидемократиялык жолго түшүп кеткендигин, элдерди нечен кылымдап жашап келген адамгерчиликтүү руханий – маданий тамырларынан алыстатып, жардыланып, адамдардын өз алдынча ой жүгүртүү жөндөмүн мокотуп, бир гана мамлекеттик идеологиянын маңкуртташкан, кыңк этпес жоокерине айлантуу саясаты катуу иштеп жаткандыгын жакшы адамдар Эдигей, Казангап, Абуталиптердин жан дүйнө трагедиясы, Сабитжан, Шаймерден, Таңсыкбаевдердин кейиштүү образдары жана Найман – Эненин трагедиялуу тагдыры жөнүндөгү уламыш аркылуу таасирлүү, далилдүү, поэтикалуу баяндалган»¹¹⁴ деп таамай, айкын берген ой – пикири менен толуктагыбыз келип турат. Ушул пикирлерди педагогика, таалим – тарбия жаатынан карап көрсөк, советтик доордо билим, таалим - тарбия да советтик идеологияга ылайык жүргүзүлгөн. Мунун тегерегинде Эдигей да кейип: «Көрүнгөн курста, ар жердеги институттан окуп чыккандагы майнап ушубу? А балким окуп бүтүп, иштегенде дал ушундай болсун деп атайы окутушкан чыгар. Балким бир жерде акылы тетик, көзү жетик бир киши отургандыр, ал өзү киши эмес адамдын башын маң кылган жин шайтандыр, ал Сабитжанды кандай окутушка митаамчылыгын коротуп, Сабитжанды башка киши кылып чыгарбай, дал Сабитжан кылып чыгарышка максат күткөндүр?»¹¹⁵ деп жөнөкөй тил менен жоруп жатпайбы. Мына ошол советтик идеологияга багытталган таалим – тарбия туурасында педагогика илимдеринин доктору А. Алимбеков: «Чын – чынына келгенде коммунисттик тарбия адамзаттын руханий топурагына жат жасалма баалуулуктардан куралганын педагог аалымдар деле андашкан. Бирок акыл эске таасир этүүчү бардык каналдар сыяктуу эле илим да догматизм, жалганчылык, эки жүздүүлүк сазына баткандыктан, акыйкат сөзүн айтуудан айбыгып келген. Ушундай шартта адамзатты маңкурттукка машыктырып жаткан таалим – тарбиянын апааты жөнүндөгү «чоң сөздү» «Кылым карытар бир күн» романы аркылуу Айтматов гана айта алган»¹¹⁶ деп таасын белгилеп кеткен.

Эдигей сөөк коюуга бараткан жолдо турмушунда жолуктурган чыныгы адамдык касиеттерге ээ болгон адамдар – Казангап менен Абуталиптин жеке трагедияларын да эстейт. Казангаптын атасы адилетсиз жерден «тап душманы»

¹¹⁴ Кадырмамбетова А. Адабий кырдаал жана көркөмдүк жаңылануулар, -Б.: 2009, 95 – б.

¹¹⁵ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, -Б.: 2008, 4 – том, 373 – б.

¹¹⁶ Алимбеков А. Ч. Айтматовдун педагогикалык ааламы // Кут билим, -Б.: 2009, № 9 (13 - март), 8-б.

деп айдалып кетип, ал аз келгенсип Казангапты эл алдына чыгарылып «атаман кечем, менин атамдай тап душмандарга орун болбош керек» деп сүйлөтүшүп, анын жанын кашайткан экен. Ал эми Абуталип болсо чет жерлик аскерлер менен аралашып калгандыгы үчүн саясий куугунтук, көзөмөлдөн кутулбай жүрүп өлүп тынат. Абуталиптин кейиштүү тагдырын ойлоп отуруп, анын балдарыма деп жазып жүргөндөрү эсине түштү. Ал өзү мугалим болгон соң, элдик оозеки чыгармачылыкка аябай маани берип, аларды баалаган. Ч. Айтматов элдик оозеки чыгармалар туурасында: «Өзүнүн өсүш жолунда узак, татаал кылымдарды башынан өткөргөн кыргыз эли эпикалык маданияттын эң бийик үлгүлөрүн жаратууга жетишкен. Башка элдер өзүнүн өткөндөгү маданиятын, тарыхын жазма адабиятта, скульптурада, архитектурада, театр, сүрөт искусствосунда сактап келген болсо, кыргыз эли өзүнүн бүткүл аң – сезимин, ар – намысын, күрөшүн, көздөгөн максатын оозеки эпикалык жанрда чагылдырган»¹¹⁷ дейт. Анын сыңары элдик оозеки чыгармалардын маанисин тереңден түшүнгөн Абуталип эл арасында унутулуп бараткан Найман – Эне менен Жоломан, Чыңгызхандын ак булуту, Раймаалы менен Бейгима ж. б. тууралуу уламыш, жомокторду, жана өзүнүн башынан өткөргөн окуяларын атайын «балдарыма калган эстелик болсун» деп жазып калтырууну чечет. Себеби алардан балдары өздөрүнө керектүү маанилүү нерселерди, идеалдуу адамдык сапаттарды, гуманисттик ой – пикирлерди, элдик көз – караш менен элдик тарбияны, пайдалуу өрнөктөрдү ала алат деген ойдо болгон. Бирок анын ушундай максатта чогултулган жазууларынан, уламыш жомокторунан ителги көз советтик тергөөчү – Таңсыкбаев кылдан кыйкым издеп, аларды советтик системага, советтик идеологияга каршы келген «кастык эскерүү» деп табат. Абуталиптин мындай айыпталуусуна макул болбогон Эдигейге Таңсыкбаев: «Тарыхый окуя катары турмушта ар кандай нерселер болушу мүмкүн. Эмнелер гана болбоду дейсиң. Бирок эскергенде, эртегини оозеки же кагаз бетине сүрөттөп бергенде азыр талап кылынгандай, бизге керек болчудай кылып эскерүү керек. Бу жобону карманбасаң, анда кастык жолго түшкөнүң ошол» деп түшүндүргөнүн эстеп жаны дагы бир жолу кейиди.

Ошентип Эне – Бейитке сөөктү көмө албай, Эдигей айласыздан Сары – Өзөктөгү Малакумдуу чаптын жарына койдурат. Илгери бул чапты таянып

¹¹⁷ Айтматов Ч. Мурас – биздин жалпы кенчибиз // Китепте: Кожожаш. Акматалиев А. жалпы редакциясы астындагы «Эл адабияты» сериясына жазган баш сөзү. –Б.: 1996. -6. 9 – б.

Найман Эне маңкуртка айланган уулун көрүп зар какшаган экен. Ошондуктан Эдигей ушул жерге көмүүнү чечет. Казангапты жерге берип, калгандарды үйлөрүнө кетиргенден кийин Эдигей Эне – Бейитти көздөй бет алат. Себеби ал бул ишти ушул боюнча калтыргысы келбеди. Найман – Энесинин, аталарынын сөөктөрү жашырылган көрүстөндү башкаларга тебелеткиси келбеди, сактап калгысы келди. Бул романдагы Эне – Бейитти биз изилдөө ишибизде символикалуу түрдө карап, аны элдик түп башатыбыз, тамырыбыз, тилибиз, каада – салтыбыз, улуттук баалуулуктарыбыз сымал анализдеп көрүүнү чечтик. Романдагы «Кырчоо» операциясынын асманга учурула турган ракеталарынын жабык зонасы катары ушул Эне – Бейиттин тандалышы да жөн жерден эле берилип калган эмес десек болот. Анткени автор «Кырчоо» операциясын чагылдыруу менен советтик идеологиянын образын берип жаткандыгын түшүнсөк болот. Советтик идеология жергиликтүү элди түп башатынан, маданий – руханий тамырынан ажыратып өзүнүн маңкуртуна айландырууну көздөгөндөй эле «Кырчоо» операциясы да жер жүзүндө дагы да жакшы жашоону болтурууга боло тургандыгын, «Токой - Төш» планетасындагыдай согуш, кыянаттык сыяктуу жаман нерселер адамдардын оюна да келбей турган жашоону жерде да жаратса боло тургандыгын таап чыккан космостук ракеталарга каршы уюштурулган, аларды жок кылууга багытталган операция болгон. Мындайча айтканда ошол операция тарабынан бүтүн жер жүзүн жакшы мүмкүнчүлүктөрдөн чектеп салган шире ошол жер шарына салынганы турат. Мына ушуну чагылдыруу менен автор жергиликтүү эл советтик идеологиянын ширесин кийгендей абалда тургандыгын билдиргиси келген десек болот. Анткени тоталитардык советтик доордогу советтик идеология жергиликтүү элди кимдигин, улуттук өзгөчөлүгүн унуттуруп, жалаң гана «советтик эл» деген ураанды туу тутканга, советтик коммунисттик идеологияга, жоболорго баш ийүүгө мажбурлап өздөрүнүн ширесин кийгизүүнү максат кылган. Демек автор «Кырчоо» операциясын чагылдыруу менен ушундай каймана образдар аркылуу чындыкты, советтик коммунисттик системанын анык жүзүн ачып көрсөтүүнү көздөгөн.

Эдигей Эне – Бейит турган жабык зонага жакындап барганда жер астын – үстүн болуп ошол зонадан чыккан от – жалын көккө атырылды. Бул учкан «Кырчоо» операциясынын согуштук биринчи ракета – роботу болучу. Анын артынан ракеталар биринин артынан бири учурулду. Алар «жер шарын курчап –

алкактап, эч балээ жолотпой калкалап турууга, жердеги турмуш – жашоо жердегидей болуп кала берүүсү үчүн космоско жүрүп беришкен эле...»¹¹⁸. Ошол убакта Эдигей төөсү, ити менен артын көздөй качты. Мына ушул учурду автор төмөндөгүдөй чагылдырып, ал аркылуу бизге маанилүү бир идеяны, насаатты калтырып кеткен. Ал: «Адам, төө, ит деген макулук качып баратты, ошо качып баратканда адам уулу Эдигейге элес келди: кайдан – жайдан пайда болду ким билди, бир заманда маңкурт уулунун ок – жебеси жүрөгүнө сайылып, Акмаянын өркөчүнөн жылбышып кулап бараткан Эненин башынан түшкөн ак жоолук, жерге жетпей ак чалгын болуп кайкып учкан ак жоолук – куш ушул азыр ак куш болуп, адам уулу Эдигейди жандай учуп берди... Адам уулун ал чалгын куш жандай учту да, акыр – кыяматтын кулак тундарган күр – шарында чырылдап адамча сүйлөп учту:

- Кимдин уулусуң? Атың ким? Атыңды эсте. Сенин атаң Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай»¹¹⁹ деп ошол учурду элестүү сүрөттөгөн. Автор романдын акырында да элдик уламышка кайрылып Найман – Эненин уулуна калтырган насаатын жөн жеринен чагылдырып жаткан жок. Автор романдын башынан бери элдин этномаданий абалын сүрөттөп, коомчулуктагы совет доорунун келиши менен пайда болгон терс көрүнүштөрдү чагылдырып келип, чыгарманын аягында айта турган соңку сөзүн, насаат кебин ошол Найман – Эненин ак жоолугунан ак кушка айланган образы аркылуу айттырып жатат. Анда «Кимдин уулусуң, атың ким, атыңды эсте. Сенин атаң Дөнөнбай» деп атасынын атын атайын жети жолу айтып жатат. Кыргыздарда жети саны ыйык болгон. Ошону менен бирге жети атаны билүү ар бир кыргыздын парзы, милдети болгон. Аны билбеген адам уяткарылган. «Ак кеме» повестинде баланын таятасы айткандай: «Адамдар ата – тегин унутуп койсо бузулуп кетет. Баары бир балдарым, балдарымын балдары билбей калат деп адамдар арам иштен жийиркенбей, тартынбай калат. Баары бир балдарым, балдарымын балдары билбей калат деп адамдар жакшылык кылбай калат» дегениндей бул жерде да атанын атын эстетүү, атын бир эле жолу эмес, жети жолу кайталап айтуу да бекеринен эмес. Бул насаат сөздү эстетүү менен автор «ата – тегинди эле эмес, тилиңди, ата салтыңды да билип, элиңди, улутуңду башкалардын сала турган тузагынан, кийгизе турган ширесинен саткап кал» деп жаткансыйт.

¹¹⁸ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, -Б.: 2008, 4 – том, 377 – б.

¹¹⁹ Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы, -Б.: 2008, 4 – том, 380 –б.

Корутунду

Биз бул илимий ишибизди жыйынтыктап жатып, Айтматов чыгармаларын кыргыз элинин муундан – муунга нечен кылымдан бери келе жаткан руханий маданиятына таянып жазган жана анын чыгармаларынын өзөгүн элдик каада – салттар түзгөн деп ынанымдуу түрдө айта алабыз.

Иштин I бөлүмүндө кыргыз элинин каада – салт, үрп – адаттарынын Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгында ээлеген орду тууралуу көркөм иликтөө жүргүзүлдү. Айрыкча бул бөлүмдө улуттук каада – салт, үрп – адаттардын жаңы замандын таасиринен улам кээ биринин жаңыланышы, ал эми өнөгөлүү кыргыз салттарын элдин сактап калууга болгон аракети, мындан сырткары тескерисинче элдик каада – салт, үрп – адаттарды баркы кетип, кыйрап баратышы автордун көркөм чагылдыруусу анын аңгеме, повесттеринин мисалында анализденди. Бул бөлүмдө биз Чыңгыз Айтматовдун бала кезинен бери аралашып, өз көзү менен көрүп калган кыргыз элинин каада – салттарын чыгармаларында таамай чагылдырып, аларды өз максатына ылайык колдонуп, чыгармаларынын мазмунун, каармандардын мүнөзүн ачып берүүдө өзүнчө көркөм ыкма катары пайдаланганын да аныктадык. Бул чыгармаларында Айтматов көтөрүп чыккан ар бир маселе, ар бир каада – салттык көрүнүштөр жөн салды эле чагылдырылып калбай, бизге жана келечек муундарга айтылган насаат, осуят, чакырык катары берилгенине көзүбүз жетти.

Ал эми ишибиздин II бөлүмү жазуучунун «Кылым карытар бир күн» романдарындагы совет доорунун этномаданий абалын Айтматов тарабынан көркөм интрепретацияланышына назар салдык. Бул бөлүмдө ошол каада – салт, үрп – адаттардын совет доорундагы абалын автордун кандай чагылдырганына өзгөчө басым жасап, терең көркөм иликтөө жүргүздүк. Ч. Айтматов бул романында совет доорундагы кыргыз элинин улуттук каада – салтынын тарыхый тагдырын, абалын терең философиялуу, реалдуу чагылдырган. Муну менен бирге ал совет доорундагы коммунисттик идеологияны, советтик саясатты тике жана кыйыр түрүндө чагылдырып, анын улуттук салт – санаага тийгизген оң жана терс таасирлерин да таамай ачып берген.

Иликтөө процессинде төмөнкүдөй жалпы жыйынтыктар чыгарылып, сунуш - пикирлер киргизилди.

1. Чыңгыз Айтматов бала кезинен чогулткан элдик казынаны өмүрүнүн акырына чейин аздектеп келген. Ошол элдик баалуулуктар ар кандай тоскоолдуктарга, басмырлоолорго учураганда Айтматов башкалар сымал өз жанын корголоп, ал маселелерге кайдыгер карагандын ордуна өз жанынан да улуттук баалуулуктарды өйдө көрүп, ал маселелерди чыгармаларында көтөрүп чыккан.

2. Анын чыгармалары улуттук этнографиябызды көркөм өздөштүрүүдө эң маанилүү булак катары бааланмакчы.

3. Совет доорундагы жашоо – турмушту сүрөттөп жатып, андагы каармандардын жан – дүйнөсүн, мүнөзүн ачып берүүдө жазуучу элдик каада – салттарды өзгөчө көркөм каражат катары пайдаланып, өзүнчө каармандар дүйнөсүн түзгөн.

4. Айтматов жараткан элдик каармандардан үлгү алууну үйрөнүп, алардын жасаган алгылыктуу иштерин, адамдык касиеттерин урпактарга үйрөтсөк. Себеби айтматовдук оң каармандар - элдик колориттеги каармандар, алар элдик аң – сезимди, улуттук идеологияны, каада – салтты, элдик тарбияны өздөрүнүн кан – жанына сиңирген элдик каармандар. Алар кандай гана оор турмуштук сыноолор, тоскоолдуктар, жазалоолор болсо да баары бир өз тилин, ата салтын, эне адебин унуткан эмес, алар үчүн жан алы калбай күрөшүшкөн. Азыр элибиз мына ушундай адамдарга муктаж.

5. Этномаданият маселеси - азыркы күндө актуалдуу маселе. Ошондуктан ал тууралуу кенен - кесип сөз кылып, өзгөчө өткөн мезгилде каада - салтыбыз менен үрп - адатыбызга тийген советтик идеологиянын таасирлери азыркы күндө да барбы же жокпу, ошол тууралуу иликтөөлөр жүргүзүлсө жакшы болоор эле. Эгер андагы терс таасирлердин калдыктары азыр да байкалса, аларды жоюу үчүн алгылыктуу чаралар көрүлсө.

6. Этномаданият маселелери тууралуу көбүрөөк илимий иштер жүргүзүлсө, алардын жыйынтыктары системалуу түрдө макала, китеп

формасында басмадан чыгарылып жана театр, кинотасма, телекөрсөтүү жана радио берүүлөрү аркылуу элдин калың катмарына жайылтылып турса;

6. Акыркы жылдары өз элибиз башка бир күчтөрдүн таасири менен эмес эле, өз ыктыяры менен каада - салттарыбызды одоно бузуп, куру намыскөйлүк менен ысырапкорчулукка жол берип жаткан учурлар да кездешүүдө. Ошондуктан салт - санаа, каадаларыбыздын пайдалуу жана зыяндуу жактарын так аныктоо үчүн илимий, маданий мекемелер тарабынан максаттуу түрдө атайын изилдөө иштери жүргүзүлсө.

7. Мектептерде, окуу жайларда атайын этнопедагогика сабактары киргизилип, ал сабактын бир максаты катары каада - салт, үрп - адаттарды таанытуу жана үйрөтүү иштери жүргүзүлсө. Мындан сырткары окуучуларга, студенттерге көркөм чыгармаларда каада - салт маселелеринин чагылдырылышы жана алардын көркөм мааниси, функциясы тууралуу адабий сабактар, курстар өткөрүлүп, алар туурасында анализ жүргүзүүгө, талашып - тартышууга жол берилсе.

Жогоруда илимий изилдөө ишибиздин соңунда жалпы жыйынтыктар менен сунуш - пикирлерибизди берип кеттик. Бул ишибиз аркылуу көптөгөн маалыматтарга ээ болуу менен бирге көркөм адабият менен этномаданият маселелерин биргеликте карап чыктык. Турмуш тиричиликтеги адам баласынын төрөлүшүнөн тартып, өлөр - өлгөнчө коштоп жүргөн каада - салттардын профессионалдык адабиятта көркөм чагылдырылышын дагы тереңирээк изилденип колго алынышы керек. Анткени тээ байыртадан бери ар бир үй - бүлөнү коштоп жүргөн элдик каада - салттар бир гана этнографиялык багытта эле изилденбестен, ар тараптан каралып, иликтенүүгө муктаж. Бул илимий ишибизде этномаданияттын бир гана бөлүгү болгон каада – салт, үрп – адаттын Совет доорундагы абалынын көркөм адабиятта чагылдырылышы изилденип чыкты. Бирок мындай багыттагы изилдөө иш муну менен гана чектелип калбашы керек. Ошондуктан мындан ары бул илимий ишибизди дагы да улантып, этномаданият маселелеринин көркөм адабиятта иликтенишин каада – салт, үрп – адат менен гана чектебей, кыргыз этномаданиятын жалпылап карап, аны адабият менен айкалыштырып, дагы да терең изилдөөлөрдү жүргүзүү ниетиндебиз.

Özet

«Kırgız Halkının Etnokültürel Yapısının Sovyet Dönemindeki Durumu ve Cengiz Aytmatov'un Eserlerine Yansıması» adlı yüksek lisans derecesindeki tez çalışması edebiyatta çok az araştırılmış problemlerden birisi olan – gelenek, görenek ve adet meselesinin Sovyet dönemindeki durumuna ve Sovyet ideolojisinin onların üzerindeki tesirlerine analiz yapmayı amaçlamıştır.

Çalışmada Kırgızların etnik ve kültürel durumunun Sovyet dönemindeki durumunun Aytmatov ile yorumlanışı hakkında belirli mesele ilk defa ele alınarak yazarın eserleri kapsamlı olarak araştırılmıştır.

Çalışmamızda Cengiz Aytmatov'un eserlerinde yansıtılmış olan etnik ve kültürel meseleler konumuzun çerçevesinde olan ve gelenek - görenek ve adetler hakkında yazılmış olan diğer bilimsel çalışmalar ile beraber incelenerek özel araştırmacılık fikrimizce incelenmiştir. Bundan başka Aytmatov'un kendisinin de bu mesele hakkındaki konuşma, mülakatları ve makaleleri de yararlanılmıştır.

Bu yüksek lisans çalışması iki bölüme ayrılarak araştırılmıştır. Birinci bölümde Kırgızların etnik ve kültürel meseleleri onun kısa ve uzun hikayelerinin örnekleri ile araştırılmıştır. Bu bölüm 4 bende ayrılarak incelenmiştir. Birinci bendde gelenek, görenek ve adetlerin Cengiz Aytmatov'un hayatındaki ve yazarlığındaki önemi hakkında inceleme yapılmıştır. İkinci bendde ise Sovyetler Dönemiyle Kırgızların gelenek ve göreneklerinde olan yenilikleri yazarın nasıl araştırdığı ve hangi hikayesinde nasıl yansıtmış olduğu incelendi. Bu bölümün üçüncü bendinde ise Sovyet Döneminde gelenek, göreneklerin halk tarafından hala kullanmış olduğu veya milli geleneklerimizi halkın koruma çabaları Aytmatov'un eserlerinde nasıl yansıtılmış olduğu hakkında eleştiri yapılmıştır. Dördüncü bendde ise Sovyet ideolojisinin tesiriyle milli gelenek, görenek ve adetlerimizin değerini kaybederek unutulmaya yol tutması yazarın 'Elveda, Gülsarı' ve 'Beyaz Gemi' adlı uzun hikayelerinin örnekleriyle araştırılmıştır.

Tezin ikinci bölümünde yazarın 'Gün olur asra bedel' adlı romanındaki Kırgızların etnik ve kültürel durumunun Sovyet dönemindeki halinin yansıtılmasına analiz yapmayı amaçlamıştır ve derin bir edebi inceleme yapılmıştır.

Tez araştırmasının yeniliği Bu çalışma Aytmatov'un eserleri, yazarlığı ve Kırgız milli gelenek, görenekleri hakkında bugüne kadar yazılmış olan bilimsel çalışmaları göz önünde bulundurularak incelenmeye çalışıldı. Sonuçta özellikle belirteceğimiz şey, bizim bu çalışmamız edebiyat meydanında daha önce araştırılmamış olan yeni bir konu, yeni bir mesele olduğunu hiç şüphelenmeden söyleyebiliriz. Çünkü bugüne kadar yazılmış olan gelenek, görenekler hakkında çalışmalarda Kırgızların Sovyet dönemindeki etnik ve kültürel durumu ve onun C. Aytmatov'un eserlerinde yansıtılması hakkında belirli bir mesele onların asıl hedefi olmamıştır. Bu zamana kadar Aytmatov'un sanatsal yaratıcılığıyla ilgili çok araştırmalar yapılmıştır. Ama onun eserlerinde etnik ve kültür meselesini Sovyet dönemi üzerinden bakarak denetlemeler hiç de yoktur. Onun için bu çalışmada yukarıda söylenen meseleler ele alınarak, Aytmatov'un eserleri incelenmeye çalışıldı.

Tezin amacı ve görevi Tezin amacı her zaman güncel olan milli değerlere ve etnik, kültürel meselelere vurgu yaparak, onları özellikle Sovyet dönemi üzerinden bakarak, Aytmatov'un ilk hikayelerinden romanlarına kadar tezin konusuna göre analiz yapmak, onun eserlerinde yansıtılmış olan Kırgızların etnik ve kültürel tarafının bazı özelliklerini keşfetmektir. Etnokültürümüzün Sovyet dönemindeki durumunu Aytmatovlu yorumlamak ve onun edebi eleştirisi, edebiyat meydanında incelenmesi hakkında araştırma yaparak bilimsel sonuçlar çıkarmaktır.

Tez araştırmasının dayandığı bilimsel ana kaynaklar Tezimizde kullanılan ana kaynaklar gelenek, göreneklere ve C. Aytmatov'un eserlerine bağlı olan bilimsel çalışmalardan ve bilim adamlarından olan S. M. Abramzon, K. Karasayev, Amantur Akmataliyev, A. Muratov, L. Ükübayeva, Abdıldacan Akmataliyev, O. İbraimov, A. Alimbekov, Ü. Kultayeva, A. Erkebayev, A. Sadıkov, K. Asanaliyev, C. Bakaşova, Tımay uulu Esencan, K. Koşaliyev K. Cusupov, A. Kadırmambetova ve N. Iysayeva'nın çalışmalarından ve bunların dışında C. Aytmatov'un da konumuzun çerçevesinde konuşan konuşmalarından, demeçlerinden de ibarettir.

Tezin teorik ve pratiksel önemi Tezdeki bilgileri Yüksek Öğretim Kurumlarında Edebiyat bölümlerinde okutulacak derslerde, Kırgız edebiyatında gelenek ve göreneklerin yansıtılmasına ilgili kursları oluşturmada ve orta okullarda edebiyat derslerinde sanat eserlerini analiz yapmaya öğretme işlerinde kullanılır.

Özet

Kırgızlar tarihte her türlü yollardan geçerek, ulusu ulus olarak tanıtan özelliklerinden, milli değerlerinden geçici şekilde uzaklaştırılarak her türlü sıkıntılara uğraşmışlardır. Fakat atalardan beri gelen halkın şuuruna, kanına sinmiş olan milli değerleri kökünden koparıp, halktan tamamen ayırmak mümkün değildir. Çünkü milli özellikler ulusun kalbinde, ruhi dünyasında her zaman yaşayarak uygun bir şart olana kadar halk şuurunda saklanmıştır. Bundan dolayı halka her taraftan zorluk çektiren ve kendi ideolojisini yürüten Sovyet dönemi sona erdikten sonra her ulus, her halk kendi kökenini arayarak, milli değerlerine önem vermeye başladılar. Böyle bir amacı üzerine yüklemiş olan etnoloji, etnografya, etnopedagoji ve etnokültür bilimleri kendi önemlerini daha da arttırarak, gelişmeye başladı. Bunların arasından etnorültür hakkında, Kırgızların etnokültürünün Sovyet dönemindeki durumu hakkında bu tez çalışmasında geniş bir söz edilecektir.

Etnokültür – ‘etnos’ ve ‘kültür’ diye iki kelimedenden kurularak, halkın kültürü hakkında bir ilim diye anlamı verir. Etnokültür toplumun gelişmesinin belli bir derecesini gösterebilen, insan toplumu tarafından yaratılan maddi ve manevi değerlerin toplamıdır. Manevi değerler halkın yaşamında iç duygudan, medeniyetten, ulusa ait olan değerli kalitelerden, o halkın tabiata olan davranışlarından ve hayata olan görüşlerinden dolayı ortaya çıkar. Halkın manevi kültürü olarak halkın dinini, ulusal bileşimini, seceresini, dilini, edebiyatını, yaşamsal gelenek ve göreneklerini anlarız. Bizim bu tez çalışmamızda ise geniş bir anlama sahip olan etnokültür bütün olarak incelenmeden, onun bir tabakası olarak sayılan gelenek ve göreneklerimize özel bir vurgu koyularak, onların Sovyet dönemindeki durumuna analiz yapılır.

Halkın bilincinin gelişmesiyle ulusun gelenek ve görenekleri de zenginleşerek yeni bir tür alacağı mümkündür. Onun tersine bazen hayatta zararlı olan geleneksel görüşler halkın kendi isteğiyle kullanılmayıp, sonuçta unutulması mümkündür. Bu elbette doğal bir görünüştür. Fakat bazen başka bir halk tarafından ortaya çıkmış olan güçler, faaliyetler tarafından yerli halkın kendi gelenek ve göreneklerini kullanmaları yasaklandırılıp, ‘eski zamanın kalanı’, ‘zararlı, gereksiz’ diye unutulur. Gerçekten de Kırgızların hayatında önemli yere sahip olan Sovyet dönemindeki Sovyet ideolojisi ulusları asırlarca toplayan manevi zenginliklerinden, milli özelliklerinden, etnokültüründen ayırmaya yönlendirilmiştir. O zamanlarda da bu meseleler çok güncel

olup ulu yazarımız C. Aytmatov'un gönül merkezinde olmuştur. O özellikle Sovyet dönemiyle gelen etnokültürdeki değişiklikleri görerek, ona göre kendi görüşlerini, fikirlerini eserlerinde yansıtabilmiştir ve başka Kırgız yazarlarından farklılaşarak Sovyet dönemini her taraftan açabilmiştir. Bunun için Aytmatov edebiyatçı, Prof. L. Ükübayeva'nın dediği gibi: 'Aytmatov – Kırgız halkı, Kırgız tarihi ve Kırgız kültürü için yeni bir ufuk, yeni bir devir'¹²⁰dir. Elbette o çetin dönemin gerçek yüzünü açıp, eserlerinde açıkça yansıtmak kolay olmamıştır. Onun için yazar kendi eserlerinde Sovyet ideolojisinin gerçek yüzünü sembolleri, gizli kodları kullanarak yansıtabilmiştir. Onu 'sadece Kırgızların değil, Türk halklarının da dini, felsefesi, etnokültürü, etnopedagojisiyle ilgili her meseleler onu her zaman düşündürmüştür Yazarımız her zaman bu meselelerin çözülmesi için hayatının sonuna kadar temin etmiştir'¹²¹.

C. Aytmatov Şeker adlı küçük bir Kırgız köyünde doğup, çocukluğundan beri halkın sözlü eserleriyle sulanarak, milli gelenek ve göreneklerle iç içe hayat geçiren halkın yaşamına katılarak, gelenek, görenekler sağlam saklanan çevrede gelişip, büyümüştür. Edebiyatçı, pedagog A. Muratov'un belirlediği gibi: 'Her türlü sanatçı: yazar olsun, ressam olsun ya da müzisyen olsun mutlaka kendi halkının veya belli bir ulusun üyesi olmakla kendi halkının ve ulusunun gelenek ve göreneklerinden gelişip büyür. Eserini yaratmada bilerek de, bilmeden de mahsus bir amaçla, amaçsız da kanındaki kendi içinde olduğu halkın gelenek, görenekleri her türlü yolla geçerek durur'¹²² demiştir. Bundan dolayı C. Aytmatov'un kanına sinmiş olan ve ta çocukluğundan beri kendi gözüyle görüp, canıyla katıldığı halk kültürü, gelenek ve görenekleri yazarın sanatkarlığına tesir etmiştir. Yazar kendisi de milli değerlerin önemini belirleyerek bir konuşmasında böyle demiş: 'Her yazar bir ulusun oğlu olmakla beraber kendi halkının yaşamını göstermeye, eserlerine kendi milli gelenek ve göreneklerini en önemli kaynak olarak kullanmakla yazması gerekir. Elbette benim de en önemli amacım budur' der. Türk edebiyatçısı Ahmet Sarıgül de: 'Aytmatov dünya çapındaki eserleri yaratmak için asıl araçları kendi ulusunun yaşamından alma yolunu seçmiştir. Doğru seçilmiş bu yoldan dünya edebiyatının meydanına ulaştı'¹²³ der. Onun için milli özelliklerden, manevi değerlerden dolayı gelişmiş olan Aytmatov dünyaya aktüel olan meselelere de ilgisiz olmamıştır ve bundan dolayı dünya edebiyatında da hakettiği yere sahip olmuştur

¹²⁰ Ükübayeva L. C. Aytmatov'un edebiyattaki arımı // Erkin – Too. –Bışkek. 2008, No 92, 12 Aralık, s. 7.

¹²¹ Ükübayeva L. Yukarıda adı geçen makalesinde, s. 9.

¹²² Muratov A. C. Aytmatov – yazar – etnopedagog. –Bışkek. 2006, s. 3.

¹²³ Sarıgül A. C. Aytmatov'un eserlerinin Türkiye'de kabul edilişi. -Bışkek. 2003

diyebiliriz. Aytmatov'un yazarlılığında Kırgız gelenek ve görenekleri önemli bir yere sahiptir. Bunu onun çocukluğundan beri sade bir Kırgız köyünde geleneği iyi bilen ve her zaman kullanan babaannenin yanında olarak, sözlü eserlerle sulanarak, gelenek, göreneklerin ve milli zenginliklerin önemini bilerek büyümesinden dolayıdır diyebiliriz. Onun babaannesinin geleneği iyi bilen ve köy içinde saygılı olduğundan dolayı onu gelecekteki yazarın yazarlılığına halkın çoktan beri gelen gelenek ve göreneklerini geçirecek bir köprü gibi hizmette bulunmuştur. Bunlardan başka yaşamlarında gelenek ve göreneklere önemli yer veren yaylaya olan göç ile bağlı yazarın hatıraları da milli özelliklere önem vermesini daha da arttırmıştır. Yazar: 'Yaylaya göç benim için, ayrıca benim çocukluk dünyam için hiç silinmez hatıraları bıraktı. Bizi, yani küçük çocukları yayla kendisinin güzel ve özel dünyasıyla tanıştırmak, göç başlayınca her birimize her türlü iyi düşünceler, güzel duygular gelmeye başladılar',¹²⁴ diye hatırlar. Buradan diyeceğimiz şey A. Muratov'un da dediği gibi: 'C. Aytmatov çocukluğunda asırlardan beri Kırgızların hayatından ayrılmayan göçebeli geleneklerin göç süresine katılmıştır. Şekerlilerin yaylaya göçü – bu olagelmiş normal bir göç değil, bu bir semboldür, çocuğun Kırgız kültürünü dünyaya tanıttak ulu bir yazarlılığa gitmekte olan ulu bir göçtür. Göç - bu çocuğun tanıp bilme genişliğinin daha genişlemesidir',¹²⁵ diye doğru belirlemiştir. Yukarıdakilerin çerçevesinde yazar kendisi de: 'Çocukluk ve gençlik dönemdeki tesirler yazarın sanatsal hayatı için gerçekten de önemli bir faktördür. Bunlar her zaman süzerek alacağımız kutsal bir kaynak veya bir kuyu gibidir',¹²⁶ der. Demek Cengiz Aytmatov'un çocukluğunda onun beyaz bir kağıt gibi temiz dünyasına yazılmış olan halkın tabii hayatı, halk kültürü sonradan onun her bir eserinde kitapların beyaz kağıtlarına dökülürdü. Onlar sadece yazılmaktan ziyade okuyuculara bir nasihat, bir öğüt gibi yazılmıştır diyebiliriz. Demek onu ve eserlerini milli kökenimizden, manevi değerlerimizden hiç de ayıramayız. Aytmatov Kırgızların milli zenginliklerini, onun içinde gelenek ve göreneklerin koruyucusu ve devam ettiricisidir.

Kırgız halkının hayatında özel bir yeri olan Sovyet döneminde gelenek ve görenekler olumlu ve olumsuz olan değişikliklere uğramıştır. Sovyet dönemi yerli halka çok yenilikleri getirip, yeni bir hayat tarzını öğretmek medeniyete ve eğitime özellikle önem verdiği hiç de unutulmaz. Ama Sovyet hakimiyeti tarafından yürütülen bir türlü siyaset

¹²⁴ Aytmatov C. Çocukluğum. –İstanbul. 2003. S. 15.

¹²⁵ Muratov A. Yukarıda adı geçen kitabında. s. 106.

¹²⁶ C. Aytmatov'un eserlerinin 8 ciltli kitabı, 8. Cilt (V. Levçenko ile olan konuşması), -Bişkek. 2008, s. 244.

yerli halkların onların içinden Kırgızların da asırlardan beri gelmiş olan milli özelliklerinden ayırmaya yönlendirilmiştir. İşte böyle durum Aytmatov'u ilgisiz bırakmamıştır ve eserlerinde yansıtılmıştır. O ilk eserlerinde Sovyet döneminin getirdiği yeniliklerin tesirlerinden dolayı Kırgız toplumuna gelen etnokültür yeniliklerine, değişikliklere önem vererek onların olumlu taraflarını halka iletmeye çalışmıştır. Sovyet döneminde kız, erkek diye cinsiyetine, milliyetine bakmadan hepsi aynı derecede eğitilmişti. Bundan dolayı Kırgız kız, gelinleri hayatta her türlü sınırlamalardan kurtularak, istedikleri işlerde çalışmaya, yaşamaya imkan bulmuşlardı. Bunun sonucunda halkın bilincine sinmiş bir düşünce gibi kalıplaşmış olan eski gelenek ve görenekler yavaş yavaş yenilenmeye başlamıştır. Örneğin yazarın ilk hikayesi olan 'Ak caan' (Ak yağmur)'da Saadat adlı kızın traktörcü olarak çalışmasından ve annesine söylemeden kendi sevgilisine evlenmesi aile içerisinde anlaşmazlıkları ortaya çıkarır. Kızına birinciden erkeklerle beraber tarlada çalışmasına kızmışsa (Kırgızlarda kızlar dışarıda erkeklerle çalışmadan evde oturması gerekirdi), ikinciden kızının sevgilisine kaçmasına kızmış olan anne onu 'getireceğim'der. Çünkü Kırgız geleneğinde kızlar kendini kendisi bilerek sevgiliyle kaçıp gitmezdi. Anne kızını gelecekte Kırgız geleneğine göre evlendireceğini hayal ederdi, hatta ona vereceği çeyizi de hazırlamıştı. Eserin başında anne kızına kızmışsa da yeni zamanın tesiriyle kızının eğitimli olarak, halk için yeni, iyi işleri yapmakta olduğunu da düşünerek, baştaki fikrinden vazgeçir. Ve kız, güveyine ziyaret etmeye karar verir. O: 'İş yeni mi ben de yeni bir alakada bulunacağım' diye yeni dönemin yeniliklerinin, gelenek ve göreneklerdeki değişiklikleri kabul ettiğini gösterir. Yazarın bundan başka 'Cemile' adlı hikayesinde de bir Kırgız gelininin geleneklere karşı çıkarak sevgiliyle kaçıp gitmesi yansıtılır. Bu hikaye zamanında çok tartışmalara konu olmuştu. Bazıları 'Cemile gelenek ve görenekleri hiç de bilmemiştir, kaynanasına, eşine saygı göstermediği için başka birisiyle kaçıp gitmiştir'diye onu suçlandırmışlardı. Ama biz onu suçlamaktan uzaktayız. Cemile gelenek ve görenekleri bilirdi, her zaman kullanırdı. Örneğin, o beyaz başörtüsünü geleneğe göre hiç çıkarmamıştır, geleneğe göre Seyit'i ismini söylemeden ona 'bala' diyerek saygı gösterirdi. Demek ki Cemile Kırgız gelenek ve göreneklerini bilen, onlara saygı gösteren ve kullanan bir Kırgız geliniydi. Ama Cemile'nin başkalara benzemeyen açık, düşüncesini her zaman kime olursa olsun utanmadan söyleyebilen, temiz yürekli, sevginin gerçek değerini bilen güçlü bir karakteri vardı. Onun böyle karakteri sonuçta Kırgız geleneğinde olmayan hareketlerde bulunmasına yol açmıştır. Bu hikaye Sovyet

döneminin getirdiği yeni hayatı tamamiyle kendine sindirmiş olan kadın ile erkeğin hayatını yansıtmış olduğundan dolayı önemliliği ortaya çıkar. Demek ki Cemile - kadınların bağımsızlığını gösteren dünya edebiyatındaki çok tesirli tiplerin sırasına girer ve sosyal taraftan Sovyet dönemindeki kadınların sembolü olarak sayılır. Yazarın ‘Yüz yüze’adlı hikayesinde Seyde diye gelinin karakterinin evrimsel gelişmesine dikkat çekilir. Burada hikayenin başında çekingen karakterli, geleneklere baş eğen genç gelinin hikayenin sonunda nasıl azimli, güçlü kadın olanına kadar gelişme yolu yansıtılır. Seyde kocasını savaşa uğurlarken çoğunluktan utanarak, istediği gibi kocasını kucaklayarak vedalaşmadı. Burada Kırgızlarda çoğunlukta karı – kocanın kucaklaşması gelenekte yok olan bir hareket olduğunu gösteriyor. Kocasını savaştan kaçarak geldiğinde ‘Tamam, kaçak olursa olsun, kendisi sağ olursa yeter. Erkek nasıl yaparsa da kendisi bilir’ der. Demek bu örneklerden görüldüğü gibi Seyde gelenek ve görenekleri bilen, kocasının dediğinden çıkamayan, ona saygı gösteren gelin olmuştur. Ama kocası savaş döneminde kıtlık bir zamanda komşusunun sığırını çaldığından dolayı ona acıyan duyguları nefrete dönüştürerek, sonuçta geleneğe göre kocasının kararına saygı gösteren Seyde artık değişerek ona karşılık gösterdi. Demek ki Sovyet dönemindeki yaşam, hayattaki her türlü şartlar halkın eski gelenek ve göreneklere karşı çıkmasına yol açmıştır. Yazarın ‘Birinci muğalım’ (İlk öğretmen) hikayesinde ise öğretmen Düüşön ile Altınay’ın eski geleneklere, eskiden beri kalıplaşmış olan düşüncelere karşılık gösteren mücadeleleri yansıtılır. Yetim kız Altınay’ın okumaya devam ettiğine iyi gözle bakmayan yengesi onu komşu köydeki bir zengin kişiye kaçırır. Buna çok kızan yeni zamanın yeni düşünceli öğretmeni olan Düüşön onu götürmeye gelir ve kızı kaçırmış olan kişiye: ‘Sen bu genç kızı ot gibi çiğneyerek gününü bitirdim diyorsun, galiba. Ama hatırında olsun, sizin döneminiz bitmiştir. Zaman şimdi bizimki. Senin zamanın ise bununla bitti’ diye eski zamanın, gereksiz gelenek ve göreneklerin döneminin bittiğinden haber veriyor. Bundan başka Kırgız gençlerinin eski gelenek, göreneklere ve eski düşüncelere karşılık göstermeleri yazarın ‘Selvi boylum al yazmalım’ adlı uzun hikayesinde de yansıtılmıştır. Bunda Asel de Saadat gibi eski geleneğe (Kırgızlardaki ‘kudalaşuu’ denilen geleneğe) karşı çıkarak kendi sevgilisyle kaçıp gider.

Her ulus kendini başkalarına tanıtmak için ilk önce kendi ulusal yüzüne, başka uluslardan ayıran milli özelliklerine, maddi ve manevi değerlerine özellikle önem vermesi gerekir. Yukarıdaki bendde Sovyet döneminde eski gelenek ve göreneklerin yenilenmesinin

yazar tarafından incelenmesine analiz yapmıştık. Bununla biz o dönemde eski gelenek ve görenekler tamamen unutulup ya da değişerek, tamamen yenilenmiştir diyemeyiz. Sovyet döneminde de çok eskiden beri gelen gelenek, göreneklerin bazıları halk arasında yaşamaya devam etmiştir. Halkın o dönemde kullanılmakta olduğu ulusal gelenek ve göreneklerinden ulusun gelecekte yaşayabilmesi için gerekli ve faydalılarının korunma çabasını yazar görebilmiş ve eserlerinde yansıtmıştır. Demek ki bu bendde milli gelenek ve göreneklerin korunmasına olan gayret veya bazı gelenekleri o dönemde halkın hala kullanması hakkında söz olur. Yazarın yukarıda adı geçen ‘Selvi boylum al yazmalım’ adlı uzun hikayesinde eski geleneğe karşı çıkma hakkında söz olmuştur. Burada ise o hikayenin içerisinde hala kullanılmakta olan gelenekleri arayacağız. Hikayede Asel’in oğlu yeniden yürümeye başladığında Baytemir komşularını, dostlarını çağırıp, koyun keserek halk arasında çoktan beri kullanılmakta olan ‘tuşoo kesüü’ geleneğini gerçekleştirir. Demek bu olay Sovyet döneminde yaşamakta olduğundan haber veriyor. Yazarın ‘Erken gelen turnalar’ adlı uzun hikayesinde de halk arasında kullanılan Kırgız gelenekleri daha geniş bir şekilde yansıtılmıştır. Burada Sultanmurat’ın babasını oğluna ‘bocu’yu (atın bağlandığı kalın ip türü) vermesi, cenaze alayındaki kullanılan gelenekler, geleneğe ait cenaze alayındaki yardımlaşmalar, tarlada çalışmakta olan gençlere avcıların Kırgız geleneğinde kullanılmış olan ‘şiralga berüü’ gelenekleri çok açık ve tabii olarak yansıtılmıştır. ‘Saman yolu’ adlı uzun hikayesinde ise Tolgonay’ın ailesi geleneksel bir Kırgız ailesi olarak gösterilir. Burada Kırgız geleneklerine ait olarak Kasım’ın ilk üründen yapılmış ekmeği ilk olarak annesi Tolgonay’a sunması, halk arasında ölüyü ailesine duyurma geleneği, kaynana ile gelin alakasındaki geleneksel detaylar, komşuların birbiriyle olan sıkı ilişkisinin yansıtılması Kırgız geleneklerinden halk için gerekli ve yararlı olanlarının Sovyet döneminde de korunarak kalması için olan gayretten haber veriyor. Yazarın ‘Elveda, Gülsarı’ adlı hikayesi de milli ifadeli özellikleri içeren Sovyet dönemindeki bir Kırgızın hayatını anlatmış olan bir Kırgız ansiklopedisi gibidir. Burada kendi içine gelenek ve görenekleri içeren Kırgız göçüyle ilgili geleneksel görüntü göze çarpar. Bununla yazar Tanabay’ı gelenek ve görenekleri koruyucu gibi gösterebilmek için göç sırasını da yararlandığından farkında oluruz. Bundan başka da Kırgız geleneklerinden biri olan - ‘bata berüü’ da yansıtılmıştır. Bu bendden kısaca sonuç çıkarırsak, C. Aytmatov halkın bilincine sinmiş olan halk için yararlı geleneklerin

gelecekte de korunmasına çok önem vermiş ve gelenek görüntülerini eserlerinde kasıtlı olarak yansıtmıştır.

Birinci bölümün bu bendinde Sovyet döneminde gelenek ve göreneklerin kullanılmadan unutulmaya başlaması hakkında söz olarak, yazarın iki hikayesi incelenir. ‘Elveda, Gülsarı’da Tanabay şehirden geliyorken yolda kart atı çok yorularak ölüm altında iken bir araba durdurarak Tanabay’a atını buraya taşılayıp, kendisinin arabaya binmesini teklif ettiğinde, Tanabay onun teklifini reddeder. Çünkü Tanabay için atı çok önemliydi, onu yolda karanlıkta hiç taşılayıp gidemezdi. Bunu anlamayan o şoför yanındakilere Tanabay’ı alay ederek, onların zamanı yeni bir zaman olduğunu, atların hayatta artık yararı, öneminin kalmadığını, o dönemde yaşamda teknik, makinelerin çok önemli olduğunu söyler. Demek bununla yazar yeni zamanla, tekniğin hayatımıza girmesiyle bazıları Kırgız hayatında o güne kadar, hatta bugünlerde de önemini kaybetmeyen atı, onun önemini unutmaya başlamasından haber veriyor. Tanabay da bir zamanlar Sovyet ideolojisinin tesiriyle bir toplantıda boz üyü (çadır) yok etmek gerekir diye söylemişti. Ama boz üy kırgız hayatında çok gerekli ve önemlidir. Bunu Tanabay geç anladı. Bundan başka da ‘kişen’ (atın ayaklarını bağlamak için kullanılan demir) hakkında da bir görünüş var. Onun eskiden kalan bir eşya olup, ne kadar da gösterişli olduğuna Tanabay hayran kalır. O: ‘Şimdi böyle gösterişli eşyaları yapan hünlerden hiç haber yok. Onun hepsi unutuldu. Başka şeyler de yok olmaya başladı’ diyerek o zamanın olumsuz taraflarını göz önümüze getiriyor. ‘Beyaz Gemi’de geleneği iyi bilen ve onu kuşaklara öğretmeye kendini görevli bulan Momun’un yeğeni ile bir kazak askerin konuşmasından yedi atını bilme geleneğinin halk arasında unutulmaya başlaması yansıtılmıştır. Evet, Sovyet döneminde halkın çoğunluğu o kazak askerin de dediği gibi ‘gelenekleri bilmeye ne gerek var, şimdi uzaya uçarak komünizme doğru gidiyoruz’ diye milli özellikleri unutmaya başlamışlardı. Momun bundan başka şehirdeki hayat tarzını, oradaki komşuların birbirleriyle olan ilişkilerinin bozulmaya başlamasına üzüldü. O gelenekleri iyi bilen ve başkaların da bilmesine gayretler gösteren insan olmuştur.

Sonuç çıkarırsak, C. Aytmatov Kırgız etnokültürünün bozulmaya ve geleneklerin unutulmaya başlamasına ilgisiz olamamış ve bu durumu halka anlatmak, göstermek için eserlerinde yansıtmıştır. Bununla yazar halkın gözünü açıp, akıllarına gelmesini ve yenilikleri kabul etmekle beraber milli kökenden kopmadan doğru yolda gitmeyi öğüt veriyor diyebiliriz.

Kırgızların kendi kökeninden ayrılarak ana dilini, gelenek ve göreneklerini, milli ruhi özelliklerini unutmaya başlaması yazarın sadece hikayelerinde değil de romanlarında da önemli bir yere sahiptir. Aytmatov Sovyet dönemindeki yerli halkın kimliğini, milliliğini yok etmeye yönlendirilen hareketlere karşı olmuştur. Onun için o zamandaki etnokültürdeki olumsuz hareketlerden dolayı ‘mankurt’a dönüşmekte olan durumdan çıkmayı okuyuculara nasihat gibi söylemiştir. Çalışmamızda bu yönden söz etmeye başlarken yazarın romanlarından Sovyet dönemini daha çok açık, daha hakiki şekilde yansıtabildiği için onun ‘Gün olur asra bedel’ adlı romanını incelemeyi karar vermiştik. Bu romanda yazar Kazangap’ın cenaze alayında yansıtmış olduğu gelenek ve görenekleri sadece yansıtmaktan başka onları eserin muhtevasıyla birleştirerek, kahramanların tiplerini göstermek için özel bir detay gibi kullanmıştır. Burada Kazangap’ın öldüğünü duyurmak için geleneksel bir kelime bulamayan ve Edigey’in ölünün yanında olup, cenaze alayında yapılacak gelenek ve adetleri yapacağım dediğini anlayamayan, bunlardan da Sovyet hükümetinin 60 yıl dönümüne önem veren Şaymerden’in, babasının ‘kereez’ini icra etmenin yerine kendi bildiğini yaparak, Kırgız geleneğinde olduğu gibi cenaze alayında oğulluk görevini yapmanın yerine sarhoş olan Sabitcan’ın önemsiz şeyleri söylemesi Edigey’i çok üzer. Onun için o başkalar görsün, öğrensin diyerek Kırgızların geleneğine göre cenaze alayında yapılacak olan her geleneksel görevleri yerine getirir. Edigey’in Kuran’ı okuduktan sonra arkasındakilere bakarak ‘Bunların biri de Kuran’ı bilmiyor. Gelecekte birbirlerini ne diye gömecek. ‘Hoşça kal, biz seni her zaman hatırlayacağız’ diye mi gömecek’ diye düşünmesi o zamandaki Sovyet ideolojisinin her türlü yasaklandırmalarından dolayı nasıl durumda olduğumuzu göstererek, yazarın kendisi de sıkıntı çekmekte olduğunu görebiliyoruz.

C. Aytmatov tarafından bu romanında ilk defa ‘mankurtçuluk’ kelimesi geçer. Bu kelimeyi Edigey Sabitcan’a doğru söyler. Yazar mankurtçuluk hakkında efsaneyi romanına amaçlı olarak katmakla birlikte Sovyet dönemindeki ideolojik kanunlar ile yürütülen gerçek faaliyetlerin sonucunda insanlar Sabitcan gibi de kendi istekleriyle mankurta dönüşme korkuncu var olduğunu uyarmıştır diyebiliriz. Sonuçlarsak yazar bu romanıyla Sovyetler döneminin, ideolojisinin milli kimliğimize, milli varlığımıza olumsuz tesirlerinin olduğundan mankurt gibi sembolik insani sıfatlar ile haber vermiştir ve okuyucuları, gelecek kuşakları uyarmıştır.

Sonuç

Gelenek ve görenekler insanı doğduğundan başlayıp ölene kadar hayatına eşlik eder. Fakat yaşamın değişmesi, her türlü toplumsal durumların ortaya çıkması ve dış güçlerin amaçlı hareketlerinden dolayı onlar değişikliklere de uğraması mümkündür. Ama gelenek ve görenekler değişikliklere uğrayarak, unutulma zorunda kaldıysa da kendi kökünü bozmadan koruyabilir. Çünkü çoktan beri halkın bilincinde yaşayarak, yaşamına sinmiş olan atalardan kalmış geleneği kökünden koparmak hiö de mümkün değildir. Bundan dolayı Sovyet ideolojisinin talebine göre milli değerleri, ulusal gelenek ve görenekleri yok etmeye amaçlanan hareketler kendi zamanında yerine getirildiyse de, onlar yerli halkın kanına canına sinmiş olan dilini, gelenek ve göreneklerini halktan tamamen ayıramamıştır. Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra her halk, her ulus bağımsızlığa ulaşarak kendi diline, tarihine, kökenine başvurarak, milli zenginliklerine özellikle değer vermeye başladı. Özellikle son yıllarda dil, gelenek ve görenek meseleleri güncel olarak onların çerçevesinde bilimsel çalışmalar yapılmaktadır. Bundan dolayı biz de bu güncel meselelere başvurarak halkımızın gelenek ve göreneklerinin Sovyet dönemindeki durumu edebiyatımızda nasıl yansıtılıp, o meseleler nasıl bir derecede incelenmiş olduğuna analiz yaptık.

Sovyet döneminde Kırgız şair ve yazarlarının çoğunluğu siyasi günahlandırmalardan uzak olmak için tabii Kırgız yaşamını gerçek dışı göstererek, milli gelenek ve görenekleri eserlerinde yansıtmaktan kaçmışlar. Fakat C. Aytmatov onlardan farklılaşarak siasetin tesirinde bulunmamıştır. Bunun için onun değerli eserleri bugünlerde de edebiyat meydanında özel bir yere ve öneme sahiptir. Bundan dolayı biz bu çalışmamızda gelenek ve görenek meselelerini edebiyat çevresi üzerinden bakarak incelemede amaçlı şekilde Aytmatov'un sanatsal dünyasına başvurmaya karar vermiştik. Şimdi ise bu çalışmamızı sonuçlayarak, Aytmatov eserlerini Kırgız halkının asırlardan beri gelen manevi kültürüne dayanarak yazmıştır ve onun eserlerinin asıl kökenini halkın gelenek ve görenekleri oluşturur diye inançlı şekilde söyleyebiliriz.

Çalışmamızın I bölümünde Kırgızların gelenek ve göreneklerinin C. Aytmatov'un yazarlığındaki yeri ve önemi hakkında söz oldu. Bundan başka Sovyet döneminin tesirinden dolayı milli gelenek ve göreneklerimizin yenilenmesi, geleneklerin halk için yararlıların koruma gayreti ve bunun tersine geleneklerin değeri düşerek yok olmaya başlaması yazarın kısa ve uzun hikayelerinin örnekleriyle

incelendi. Bu bölümde biz C. Aytmatov'un çocukluğundan beri kendi gözüyle görmüş olan Kırgızların gelenek ve göreneklerini eserlerinde yansıtarak, onları kendi amacına göre kullanarak, eserlerinin muhtevasını, tiplerin karakterlerini göstermede özel bir araç gibi yararlandığını da belirledik. Bu eserlerde Aytmatov'un ortaya koyduğu her bir mesele, her bir geleneksel olgu sadece yansıtılarak kalmamıştır, onlar bize ve gelecek kuşaklara bırakılan nasihat, vasiyet gibi söylendiğine inandık.

II. bölümde ise yazarın 'Gün olur asra bedel' adlı romanında Sovyet dönemindeki Kırgız milli geleneklerinin tarihi kaderini, durumunu derin felsefeli, gerçek bir şekilde yansıtmıştır. Bununla beraber Sovyet dönemindeki komünist ideolojisini, sovyet siasetini dolaylı ve dolaysız şekilde yansıtarak, onun milli gelenek ve göreneklerimize olan olumlu ve olumsuz tesirlerini de geniş bir şekilde gisterebilmiştir.

Biz çalışmamızın sonucunda aşağıda gösterildiği gibi sonuçlar çıkarılarak, öneri ve fikirler vermek istiyoruz.

- 1) C. Aytmatov çocukluğundan beri topladığı milli hazineyi ömrünün sonuna kadar değerlendirmiştir. Milli değerlerin her türlü engelliklere, aşağılamalara uğradığında Aytmatov başkalar gibi kendi canını koruyarak, yukarıdaki meselelere ilgisiz olmanın yerine kendi canından da milli değerlere önem vererek, onunla ilgili meseleleri eserleriyle ortaya koymuştur.
- 2) Aytmatov'un eserleri milli etnografyamızı sanatsal bir bakımdan incelemede en önemli kaynak olarak değerlendirilir.
- 3) Yazar Sovyet dönemindeki hayatı yansıtırken eserlerindeki tiplerin iç dünyasını, karakterini göstermede milli gelenek ve görenekleri özel bir sanatsal araç gibi kullanarak, özel tiplerin dünyasını oluşturmuştur.
- 4) Aytmatov'un yarattığı milli tiplerden örnek almayı öğrenerek, onların yaptığı işlerini, insani özelliklerini kuşaklara öğretirsek iyi olurdu. Çünkü Aytmatov'un yarattığı pozitif tipler – milli özellikleri taşıyan tipler, onlar milli bilinci, ulusal ideolojiyi, gelenek ve göreneği, halk terbiyesini kendi içine sindirmiş milli tiplerdir. Onlar hayatın her türlü ağır sınavları, engellemeleri, suçlamaları olursa olsun kendi dilini, geleneklerini hiç unutmamıştır, onlar için her zaman mücadele etmişlerdir. Bugünlerde halkımız böyle insanlara muhtaçtır.

- 5) Etnokültür meselesi bugünlerde de aktüeldir. Onun için onun hakkında geniş söz ederek, özellikle geçmiş zamanlarda gelenek ve göreneklerimizde, adetlerimizde olduğu gibi Sovyet ideolojisinin tesirleri bugünlerde de aramızda var mı, yok mu, onlar hakkında incelemeler yapılırsa iyi olurdu. Eğer geçmiş dönemdeki ideolojinin olumsuz tesirleri şimdi de var olduğu bilinirse onlara göre çare kullanılması lazımdır.
 - 6) Etnokültür meseleleri hakkında çok çalışmalar yapılırsa, o çalışmaların neticeleri sistemli olarak makale, kitap olarak yayınlanırsa ve televizyon gösterileri, radyo sunumları tarafından halka iletilirse çok güzel olurdu.
 - 7) Son yıllar halkımız başka bir güçlerin tesirinden değil de, kendi istekleriyle de gelenekleri bozan durumlar da oluyor. Onun için geleneklerimizin olumlu ve olumsuz taraflarını belirlemek için bilimsel, kültürel kurumlar tarafından çalışmalar yapılmalı.
 - 8) Okullarda, eğitim kurullarında etnokültür dersleri okutularak, o dersin en önemli amacı olarak gelenek ve görenekleri tanıtmak ve öğretmek olmalıdır. Bunun dışında öğrencilere edebiyat eserlerinde geleneklerin yansıtılması ve onların anlamı, işlevi hakkında edebi dersler, kurslar da oluşturulup, öğrenciler onlar hakkında analiz yapmaya, tartışmaya öğretilmelidir.
- Bu çalışmamızın neticesinde birçok bilgilere sahip olmakla beraber edebiyat ile etnokültür meselelerini birlikte bakmaya çalıştık. Hayatta insanla doğduğundan başlayıp ölene kadar iç içe olan gelenek ve göreneklerin profesyonel edebiyatta yansıtılmasının daha derin bir çalışmaların yapılması gerekir. Çünkü çok asırlardan beri gelen milli geleneklerimiz sadece etnografya yönünden incelenmezden her taraftan daha da araştırılması lazımdır.

Колдонулган адабияттар:

Китептер:

- Абрамзон С.М. Очерк культуры киргизского народа. –Ф.: 1946. -123 стр.
- Абрамзон С. М. Социально – экономический строй и культура киргизов в первой половине XIX века // История Киргизии. –Ф.: 1956. Т.1. -251 стр.
- Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко – культурные связи. –Л.: 1971. -480 стр.
- Абрамзон С. М. и вопросы кыргызской этнографии. –Б.: 2006. -221 стр.
- Айтматов ааламы (библиографиялык энциклопедия) Ред. кол: Бакашова Ж. –Б.: 2009
- Айтматов Ч. Балалыгым –Стамбул.: 2003, -105 б.
- Айтматов Ч. 5 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы. 1 – том, -Б.: 1999
- Айтматов Ч. Чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы. Түзгөн: Акматалиев А. –Б.: 2008
- Акматалиев Амантур Баба салты, эне адеби. –Б.: 1993, -222 б.
- Акматалиев А. Каада – салт, үрп – адат, адамдык оң – терс сапаттар. –Б.: 2002. –400 б
- Акматалиев А.Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. –Б.: «Шам», 2000. –347 б.
- Акматалиев Абдылдажан Айтматовдук энциклопедия. 1 – том, -Б.: 1993
- Akmataliyev A. Yıldırım sesli manasçı Aytmatov. – Elazığ. 2008. -223 s.
- Акматалиев А. Кыргыз адабияты: тарых жана мезгил –Б.: 2010, -938 б.
- Акматалиев А. Чыңгыз Айтматов. –Б.: 2008. -570 б.
- Акматалиев А. Ч. Айтматов жана көркөм процесс. –Б.: 1992.
- Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. 1-бөлүк., -Б.: 1997.
- Асаналиев К. Көркөм нарк. –Ф., 1988. -142 б.
- Бакашова Ж., Садыков А. Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсү. –Б., 1997
- Жусупов К., Иманалиев К. Кыргыздар. 10 томдон турган жыйнак, -Б.: 2004

Гуманитарные проблемы современности: Научные труды молодых ученых. Вып. 7. –Б.: 2006.

Исаков Б. 18 – 19 – кылымдардагы Кыргыздардын социалдык жана экономикалык тарыхы, -Б., 2009. -206 б.

Кадырмамбетова А. Адабий кырдаал жана көркөмдүк жаңылануулар –Б., 2009, 104 – б. көркөм образдары. –Б.: 1997. -114 б.

Кармыштегин Макелек Өмүрбай уулу Манас жана Чыңгыз.–Б.: 2009. 203б.

Кебекова Б. Кыргыз элинин каада – салт ырлары. –Б.: 2001. -152 б.

Конгайтиева З. Чыңгыз – Кыргыз педагогикасы. –Б.: 2011.-215 б.

Кошалиев К. Аруулук ааламды сактайт. –Б.: 2007. -312 б.

Көркөм адабиятыбыздын айрым проблемалары. –Б.: 2001.

Көркөм маданияттын проблемалары: Генезис. Поэтика. Типология. –Б.: 2001.

Култаева Ү. Турмуш чындыгы жана көркөм образ. –Б.: 2002. -55 б.

Муратов А. Ала – Тоодон ааламга үн салган Айтматов \ Илимий усулдук колдонмо. –Б.: 2010. -188 б.

Муратов А. Ат этнопедагогикасы Айтматовдо: «Эрте келген турналар» повестинин мисалында. –Б.: 2005, -72 б

Муратов А. Чыңгыз Айтматов – жазуучу – этнопедагог. КРУИА

Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору, -Б.: 2006, -201 б.

Мурзубраимов Б. Элдик каада – салт жана үрп – адаттарды жөнгө салуу багытындагы автордук жыйнак. –Ош.: 1999. –68 б.

Наши обычаи и традиции в придверии 21 – го века (Турецкие обычаи и нравы). – Истанбул. 2004. -180 б.

Орозобекова Ж. К. «Манас» эпосундагы тулпарлардын көркөм образдары. –Б.: 1997. -114 б.

Садыков А. Адабий сын айдыңында. –Ф., 1979. -133 б.

Садыков А. Башаттар жана жаңычылдык –Б.: 1993

Садыков А., Тыныстанов Н. Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы символдор, - Б., 2002

Сарыгүл А. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын Түркияда кабылданышы. –Б.: 2003. -145 б.

Тажиева Г., Курманбекова А. Кыргыз макал, лакап жана учкул сөз түрмөктөрү. –Б.: 2004. -693 б.

Тынай уулу Эсенжан Жоокер кыргыз элинин салтынын, үрп – адатынын келип чыгышы жөнүндө баян. –Б.: 2000. -55 б.

Үкүбаева Л. Ч. Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү. –Ф.: 1986

Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов: Эстетика жана улуттук негиз. –Б.: 2004. -288 б.

Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней (материалы научной конференции), -Б.: 2007. -311

Ыйсаева Н. Каада – салт көркөм адабиятта. –Б.: 2003, -115 б.

Ыйсаева Н. Көркөм прозада элдик каада – салттардын сүрөттөлүшү (илимий диссертация), –Б.: 2004. -128 б

Чыңгыз Айтматов жана кыргыз руху: Ч. Айтматовдун 75 жылдык мааракесине арналган республикалык илимий практикалык конференциянын материалдары . –Б.: 2004. -268 б.

Чыңгыз Айтматов жана руханий маданият. Ред. кол: Акматалиев А. –Б.: 1999. -224 б.

Чыңгыз Айтматовдун 80 жылдык мааракесине арналган «V Айтматовдук окуу» аттуу республикалык илимий конференциянын материалдары: Илимий эмгектердин жыйнагы. –Б.: 2008. -154 б.

Гезит, журналдар:

Абилов А. Айтматовдук кенч // Эркин – Тоо. -2009. № 26 (17 - апрель), -7-б.

Айтматов Ч. – Аалам, дин, рух жана өзү жөнүндө // Эркин – Тоо. -1991. 21-28-август, -1– 4–5-бб.

Айтматов Ч. «Дүйнө өзгөрдү биз да өзгөрдүк» (жазуучу менен болгон маек) // Комсомольская правда. 1995. № 14 (14-март), -7-б.

Айтматов Ч. Интеллектуалдык кризис тоталитаризм күнү бүттүбү. //

Кыргыз Руху. -1994. № 20 (-4-б), № 21 (-4-б.), № 22 (-4-б.)

Айтматов Ч. «Кылым карытар бир күндөгү» // Аалам. 2008. № 90 (30 - декабрь), -10- б.

Айтматов Ч. Маданиятыбызды ким колдойт // Кыргызстан маданияты - 1989. № 46 (16-ноябрь). -2-б.

Айтматов Ч. Маңкурт баяны // Кыргыз Туусу. -2008. № 80, (24-27-октябрь). -14-б.

Айтматов Ч. «Руханий дүйнөмдү тарбиялаган Айымкан деген өзүмдүн чоң энем болчу» // Кут билим. -2003. № 12 (4-апрель), -4-б.

Айтматов Ч. Улуттук жоопкерчилик – келечекке кепил // Кыргыз Туусу ---- -1992. 12-сентябрь, -7-б.

Айтматов Ч. Эркин сүрөткер гана нагыз турмуштук чыгарма жарата алат // Кыргыз Туусу. -1992 (10-декабрь), -5-б.

Айтымбет О. Көкө Теңирге сыйынуу // Аалам. -2005. № 15 (25-февраль). -7-б.

Акматалиев Абдылдажан Жакшы каада – салт алтын сымал дат баспайт Эркинтоо. –Б., 13-январь, 2004, -7-б.

Акматалиев Амантур Ата салтын ыйык туталы // Эмгек шаңы -1991. Июнь, -8-б.

Акматалиев А. Каада – салттан, үрп – адаттан // Кыргыз Туусу. -2006. № 7. (31-январь-2-февраль), -10-б.

Акматалиев А. Кыргыздын каада - салты бар // Баласагын оттору. -1994. март, апрель, май.

Алимбеков А. Чыңгыз Айтматовдун педагогикалык ааламы // Кутбилим. - 2009, № 9 (13 - март), -8-б.

Алымкул келини Сыңару Кыргыз – Алтай этномаданияты жөнүндө // Заман Кыргызстан. -1993. 8-апрель. № 14. -5-б.

Асанбеков Н. Төттүүсүңбү Кыргызым? // Кут билим. -1995. № 21. -7-б..

Ашыралиев К. Жайлоону кыргызга жараткан өзү жар кылган же ата – бабанын чакырыгы // Кыргыз Туусу. -2009. № 50 (7-июль). -7-б.

Ачылова Р. Адамдын жашоо ыкмасы - өзүнчө салт // Кыргызстан маданияты. -2002. № 8 (сентябрь). -10-б..

Баба салтынын бардыгы улукпу // Кыргыз туусу. -1997 (21-февраль) № 23. -4-б.

Базылова С. Улуттук асыл – нарктардын баркына жетели // Замана. -1991. № 8. -68-70-бб.

Кулманбетов Т. Каада – салтта жылкынын орду // Замандаш. -2006. № 6. - 40-б.

Мукасов Ы. Көчмөндөрдүн дүйнө таанымы // Кыргыз Туусу. -2009. № 81 (30-октябрь) -11-б.

Кыргыз намысы // Кыргыз Руху. -2005. 21-январь –Б. 9., 28-январь. -11-б.

Кыргыз этнопедагогикасы, этномаданияты кыйрап калбасын // Кыргыз Туусу. -2007. 31-август-3-сентябрь. -11-б.

Максутов Т. Табияттын кулунубуз // Республика. -1997. 4-ноябрь, -4-б.

Муратов А., Якубов А. Жазуучу жана элдик маданият // Заман Кыргызстан. -2003. 10 – январь. -9-б.

Муратов А. Көчмөндөрдүн элдик педагогикасы жана аларды ааламга алып чыккан Айтматов // Адабий Ала – Тоо. -2009. № 6 (72). -6-7-бб.

Муратов А. Момундун педагогикасы жана анын цивилизация менен «согушу» же Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестин кайра окугандан кийин Кут билим. -2006 № 46 (15-декабрь) –Б. 8., № 47 (22-декабрь) -10-б., -2007. № 1 (2-январь) -10-б.

Муратов А. «Саманчынын жолу» - кыргыз элинин үй – бүлөлүк тарбиялоо эрежелеринин энциклопедиясы // Кут билим. -2007. № 28 (25-июль) -5-б., № 46 (14-декабрь) -10-б.

Мурзубраимов Б. Элдик кааданын кадыры // Кыргыз Туусу. -1999. 16-18-март. № 41-42. -11-б.

Нурмамбетова Б. Миф жана ачуу чындык // Жаштык жарчысы. -1991. 5-декабрь. -9-б.

Орунбеков Б. «Чыңгыз Айтматов улуттун гана эмес, жалпы жашоонун жазуучусу» // Заман Кыргызстан. -2008. -№ 49 (12-декабрь). -2-б.

Салтыбызды теске салалы // Кыргыз Туусу. -2006. № 26 (7-10-апрель). -6-б.

Солтонбеков Б. Кылымдарды карыткан салттар, үрп – адаттар // Аалам - 1999. 3-10-февраль. № 4. -8-б.

Токтошов К. Теңир жана кыргыз // Аалам. -2005. № 16 (1-март). -7-б.

Урмамбетова Ж. Саламдашуу салты // Кут билим. -2009. № 24 (3-июль), -16-б.

Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматовдун адабияттагы арымы // Эркин – Тоо - 2008. № 92 (12-декабрь), -7-б.

Үкүбаева Л. Танабай турмуш сабагы же «Гүлсарат» повестин кайталап окуганда // Кыргызстан туусу. -1991. 27-апрель, -10-б.

Чоротегин Т. Кыргыз рухун дүйнөлөштүргөн калемгер // Эркин – Тоо. - 2003. № 95 (23-декабрь). -8-б.